

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ρύθμιση της συντροφικότητας ως πρόκληση για το ελληνικό, οικογενειακό δίκαιο

Ενώ στο θεσμό της οικογένειας αναμειγνύεται το παλιό με το νέο καθώς η ελληνική κοινωνία εκμοντερνίζεται ραγδαία επιδεικνύοντας δημιουργική ικανότητα ο νομοθέτης τόλμησε δύο φορές στις αρχές της δεκαετίας του '80 και του '00, να ανατρέψει το μέχρι τότε ισχύον νομικό καθεστώς θεσπίζοντας καινοτόμες ρυθμίσεις. Σε ποιο βαθμό το ελληνικό οικογενειακό δίκαιο λειτούργησε ως ένα έξωθεν και άνωθεν «εργαλείο» για να επιταχυνθεί και να διευρυνθεί ο εκσυγχρονισμός; Αντίστροφα κατά πόσο οι νομοθετικές αλλαγές προκλήθηκαν από την έσωθεν και κάτωθεν διεκδίκηση κοινωνικών ομάδων που πίεζαν για να συντονιστεί το δίκαιο με τις αλλαγές στο πεδίο των οικογενειακών σχέσεων; (1). Στα μέσα της δεκαετίας '00 ο νομοθέτης δυσκολεύτηκε να αναπροσαρμόσει με τον ίδιο αποφασιστικό τρόπο το οικογενειακό δίκαιο στις νέες οικογενειακές σχέσεις, τα εναλλακτικά σχήματα συντροφικότητας μεταξύ ετερόφυλων και ομόφυλων ζευγαριών. Παρά το ότι το νομικοπολιτικό διακύβευμα ήταν σαφές ο νομοθέτης στάθηκε «αμήχανος» ενώπιον μιας «δicaσμένης» κοινής γνώμης ιδίως όσον αφορά τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων πολιτών και την συμπερίληψη τους στους θεσμούς του οικογενειακού δικαίου(2). Αναπροσαρμόζοντας την νομικο-πολιτική στρατηγική του το ομοφυλοφιλικό κίνημα ενεργοποίησε τους θεσμούς υπεράσπισης των ατομικών δικαιωμάτων και διεκδίκησε de facto την σύναψη γάμου ομόφυλων. Ανακόπηκε όμως από τον εθνικό δικαστή που θεώρησε τον νομοθέτη ως αποκλειστικά αρμόδιο να αποφασίσει για την ένταξη της ομόφυλης συντροφικότητας στους θεσμούς του οικογενειακού δικαίου. Η κορύφωση της πολιτικής διεκδίκησης και η νομικοποίηση της ερμηνεύονται με αναφορά τόσο στη δυναμική του εξευρωπαϊσμού όσο και την εμπέδωση εξέλιξη του δικαιωματικού λόγου στην Ελλάδα. Εντέλει η ιστορική αποτίμηση δείχνει ότι διασταυρώνεται με πολύπλοκο τρόπο η έσωθεν/έξωθεν με την άνωθεν/κάτωθεν δυναμική μετασχηματισμού του οικογενειακού δικαίου(3).

1.Η προοδευτική αναδιάρθρωση της σύνδεσης του οικογενειακού δικαίου με τις οικογενειακές σχέσεις

1.Α. Ο εκδημοκρατισμός του γαμήλιου θεσμού με συντονισμό της άνωθεν/έξωθεν μετασχηματιστικής δυναμικής με την κάτωθεν/έσωθεν

1.Β. Η συρρύθμιση της Ι.Υ.Α. και η νομική ανακατασκευή της συγγένειας με ενίσχυση της ατομικής βούλησης

1.Α. Ο εκδημοκρατισμός του γαμήλιου θεσμού με συντονισμό της άνωθεν/έξωθεν μετασχηματιστικής δυναμικής με την κάτωθεν/έσωθεν

Στο πλαίσιο του πολιτικού εκσυγχρονισμού μετά την μεταπολίτευση πραγματοποιήθηκε η μεγάλη μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου με κορωνίδα το ν. 1329/1983. Η αναμόρφωση ακολούθησε την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και τις επιταγές του συντακτικού νομοθέτη που εξέφραζε εξειδικευμένα τον συσχετισμό των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων μετά την πτώση της δικτατορίας¹. Οι νέοι φορείς δράσης, τα πολιτικά κόμματα και το φεμινιστικό κίνημα καθώς και η «στρατευμένη» νομική θεωρία έθεσαν ως μείζονα νομικοπολιτικό στόχο την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου στη βάση της ισονομίας των φύλων. Τα βασικά χαρακτηριστικά της νομοθετικής τομής ήταν πρώτον η κατάργηση της θεοκρατικής και πατριαρχικής διάστασης του οικογενειακού δικαίου. Δεύτερον ήταν η αλλαγή της ρυθμιστικής ορθολογικότητας του, η αναγνώριση της διπλής νομικής φύσης της οικογένειας, ότι δηλαδή αποτελεί μια σύμβαση στο πλαίσιο ενός θεσμού. Το νέο καθεστώς εκτός από το ότι κατήργησε το ιεραρχικό μοντέλο οργάνωσης των οικογενειακών σχέσεων επέφερε και μια δομική αλλαγή της συνάρθρωσης του οικογενειακού δικαίου με το πεδίο των οικογενειακών σχέσεων. Το δίκαιο αναγνώρισε καταρχήν το γάμο ως σχέση όπου η ιδιωτική βούληση έχει τον πρώτο λόγο. Θεμέλιο του γάμου καθίσταται πλέον η κοινή απόφαση, η συμφωνία των συζύγων, η συμβατική αυτονομία με όριο το σεβασμό της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας τους σε όλες τις σφαίρες της, συμπεριλαμβανομένης της επαγγελματικής και κοινωνικής². Ο νόμος καθορίζει όμως ένα ελάχιστο υποχρεωτικό πλαίσιο για την σύναψη, την λειτουργία και την λύση της γαμήλιας σύμβασης. Σε αντιδιαστολή ρυθμίζει με αυστηρό τρόπο το πώς ιδρύονται οι σχέσεις συγγένειας και τις σχέσεις των γονέων με τα παιδιά.

Πως αποτιμάται λοιπόν εκ των υστέρων η μεταρρύθμιση με το πλεονέκτημα που δίνει η χρονική απόσταση; Καταρχάς οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές και σύγχρονοι θεωρητικοί της είχαν θέσει το ζήτημα του

¹ Μάνεσης, Αριστόβουλος, Η συνταγματική καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών (τρεις βασικές προβληματικές), *Δίκαιο και Πολιτική*, Αφιέρωμα: Ισονομία των δύο φύλων, 1983, 4, σ. 9-37, σ. 18.

² Κοτζάμπαση Αθηνά, *Η έννοια και η λειτουργία της έγγραφης συμβίωσης – Ερμηνευτική προσέγγιση των άρθρων 1386 και 1387 ΑΚ*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1992.

κατά πόσο ήταν θεμιτό αλλά και δυνατό να χρησιμοποιηθεί το οικογενειακό δίκαιο ως εργαλείο άνωθεν κοινωνικής αλλαγής. Δεν είναι πράγματι αντιφατικό να παρεμβαίνει το δίκαιο στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας για να προστατεύσει το δικαίωμα αυτοκαθορισμού του ενός συζύγου έναντι του άλλου με σκοπό να τους εξαναγκάσει «άκοντες» να είναι ίσοι³; Δεν είναι φρούδα η ελπίδα ότι τα νέα κανονιστικά πρότυπα μπορούν να αλλάζουν τις συμπεριφορές, τον τρόπο με τον οποίο οργανώνουν οι σύζυγοι την οικογενειακή ζωή τους⁴; Τα κύρια επιχειρήματα που προτάθηκαν υπέρ της καινοτομίας ήταν ότι το νέο οικογενειακό δίκαιο εξέφραζε αφενός την κυρίαρχη πολιτική βούληση να ανατραπεί η καταπίεση των γυναικών, και άρα να διασφαλίσει ότι οι σύζυγοι δεν εξαναγκάζονται να είναι άνισοι⁵. Αφετέρου ανταποκρίνονταν στους νέους αντικειμενικούς όρους που είχαν πλέον διαμορφωθεί στην ελληνική κοινωνία παρά την εγγενώς βραδεία προσαρμογή των παραδοσιακών οικογενειακών ηθών⁶. Άλλωστε ακόμα και αυτά είχαν ήδη αλλοιωθεί προκαλώντας καταστρατήγηση διατάξεων π.χ. στην *de facto* δημιουργία ενός είδους «κρυπτοσυναινετικού» διαζυγίου κάτω από την επίφαση του κατ' αντιδικία όπως αποδείχτηκε από την έρευνα της νομολογίας⁷. Επομένως ο νομοθέτης εκείνης της μεταβατικής περιόδου είχε να επιλέξει να ενισχύσει την καθήλωση σε μια επινοημένη παράδοση ή την προβολή σε ένα καινοτόμο οραματισμό⁸, ενεργοποιώντας την παιδαγωγική, ιδεολογική λειτουργία του δικαίου⁹. Νομοτεχνικά δε η εξισορρόπηση των ρηζικέλευθων λύσεων με τα «αντικειμενικά» δεδομένα διασφαλίστηκε με τον συνδυασμό αναγκαστικών και ενδοτικών διατάξεων, με τις περισσότερες επιλογές που έδωσε το οικογενειακό δίκαιο στους πολίτες¹⁰. Όπου αυτό δεν ήταν δυνατόν επιτεύχθηκε με συμβιβασμούς των ανανεωτικών αιτημάτων με τις συντηρητικές αντιδράσεις¹¹.

³ Μάνεσης (1983) όπ. π. σ. 26.

⁴ Παπαχρίστου, Θανάσης, Οικογενειακό δίκαιο και κοινωνική αλλαγή, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1975, τ. 25, σ. 440-444.

⁵ Μάνεσης (1983) όπ. π. σ. 26

⁶ Παπαχρίστου, Α., Ισονομία των φύλων και «παράδοση», *Δίκαιο και Πολιτική*, Αφιέρωμα: Ισονομία των δύο φύλων, 1983, 4, σ. 117-125, σ. 121 και 125.

⁷ Σκορίνη- Παπαρηγοπούλου, Ξένη, *Οι λόγοι διαζυγίου εις την ελληνικήν νομολογία: ερμηνευτικά και κοινωνιολογικά πορίσματα εκ της νομολογίας των Δικαστηρίων Αθηνών κατά τα έτη 1961-1965, (1971)*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1990.

⁸ Στυλιανούδη, Μ.-Γ. Λίλυ, Δίκαιο και Κοινωνία: Παράδοση και καινοτομία στο ελληνικό δίκαιο, σε: Γρηγόρης Γκιζέλης (επιμ), *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 2007, Τόμος 7, σ. 221-250.

⁹ Παπαχρίστου, Θανάσης, Η ιδεολογική λειτουργία του οικογενειακού δικαίου, σε: Κουμάντος, Γιώργος κ.ά., *Ο φάκελος της ισότητας*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1982, σ. 79-94.

¹⁰ Μάνεσης (1983) όπ. π. σ. 32

¹¹ Κουμάντος, Γιώργος, Το νέο δίκαιο του διαζυγίου: απολογισμός συμβιβασμών σε: *Τμηματικός τόμος, «Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο»*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1980, σ. 89-99.

Εάν λοιπόν μακροπρόθεσμα η αποτελεσματικότητα της μεταρρύθμισης αποτιμάται με κριτήριο το πόσο μετέτρεψε τον τρόπο θεώρησης των κοινωνικών ρόλων¹² τότε ήταν αποτελεσματική. Ο χρόνος της εμπέδωσης δεν είναι ίδιος για όλες τις αλλαγές. Κάποιες «χωνεύτηκαν» γιατί ήταν έτοιμες από καιρό ενώ κάποιες άργησαν πολύ¹³. Το συναινετικό διαζύγιο αναμενόταν ενώ ο πολιτικός γάμος χρειάστηκε πάνω από τριάντα χρόνια και μια σφοδρή, οικονομική κρίση για να εξισωθεί με τον θρησκευτικό. Κάποιοι θεσμοί μεταλλάχτηκαν π.χ. η προίκα όχι μόνον διότι νομιμοποιούνταν από μια μακροχρόνια κατεστημένη ιδεολογία αλλά και διότι λειτουργούσε ως ένα σύστημα ανταλλαγής έγγειας ιδιοκτησίας όσο δεν ολοκληρώνονταν ο εκκρηματισμός της οικονομίας¹⁴. Αντίθετα κάποιοι άλλοι ελάχιστα ενεργοποιήθηκαν π.χ. ο δυνητικός εφαρμογής κανόνας περί κοινοκτημοσύνης¹⁵. Διερωτάται βέβαια κάποιος που αποδέχεται τον παιδαγωγικό ρόλο του δικαίου, τι θα γινόταν εάν ο νομοθέτης είχε φανεί τολμηρότερος, π.χ. εάν είχε καταστήσει υποχρεωτικό τον πολιτικό γάμο με επιλογή τον θρησκευτικό; Τι θα γινόταν εάν έθετε ως «προεπιλογή» την κοινοκτημοσύνη στις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων, δεδομένου ότι σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες οι σύζυγοι τείνουν να υιοθετούν το προεπιλεγμένο από το νομοθέτη μοντέλο και όχι τα εναλλακτικά προτεινόμενα¹⁶; Ενδεικτικό δε ότι η μεταρρύθμιση προηγούνταν της εποχής της είναι το γεγονός ότι ακόμα και σήμερα παραμένει η άνιση κατανομή της οικιακής εργασίας εις βάρος των γυναικών. Το καθεστώς αυτό είναι προϊόν μιας παράνομης άτυπης συζυγικής συμφωνίας ή μιας de facto επιβολής του ισχυρότερου συζύγου στον ασθενέστερο¹⁷. Επίσης ακόμα και σήμερα μετά το διαζύγιο ενώ δικαιούνται οι περισσότερες γυναίκες δεν διεκδικούν την συμμετοχή στα αποκτήματα του γάμου τους¹⁸ και οι περισσότεροι άνδρες δεν διεκδικούν την επιμέλεια των παιδιών τους. Επομένως ο «άνωθεν» ρόλος του δικαίου στην κοινωνική μεταβολή δεν πρέπει ούτε να υποτιμάται ούτε να υπερτιμάται.

¹²Ιντζεσίλογλου, Νικόλαος, *Κοινωνιολογία του δικαίου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2012^β, σ. 199.

¹³ Koumantos, George/ Stambelou, Christine, Greece “Digesting” the new Family Law- Particular problems concerning the application of the new Family Law, *Journal of Family Law*, 1989-1990, vol 23, 3, p. 518-525

¹⁴Papataxiarchis (2013) όπ. π. σ. 228 και Sant Cassia, Paul & Bada, Constantina, *The making of the modern Greek family, Marriage and exchange in Nineteenth-Century Athens*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, p. 228 επ.

¹⁵Παπαχρίστου, Θ.Κ., *Κοινωνιολογία του δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1999. Από το 1989 που καθιερώθηκε το ειδικό δημόσιο βιβλίο στο Πρωτοδικείο για την καταχώρηση των συμφωνιών μέχρι το 2000 είχαν καταχωρηθεί μόνον τρεις συμβάσεις, σ. 138.

¹⁶ Barlow, Anne / Cooke, Elizabeth / Callus, Therese, Community of Property: A Study for England and Wales, *Family Law*, 2003, 34, p. 47-52.

¹⁷ Η γυναικεία συναίνεση δεν αίρει τον παράνομο χαρακτήρα της συμφωνίας ή της de facto πλήρους απαλλαγής των ανδρών, Παπαχρίστου, Θανάσης, *Εγχειρίδιο οικογενειακού δικαίου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 2015, σ.

¹⁸ Σχετικά με τις δυσχέρειες του υπολογισμού της συμμετοχής από τον δικαστή βλ. Tsoussis, A., *The Greek divorce Law Reform of 1983 and its impact on Homemakers, A social and Economic Analysis*, Athens-Komotini, Ant.N.Sakkoulas, 2003, σ. 244 επ.

Το ίδιο ισχύει και για το ρόλο του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος στην μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου. Το όραμα του εκδημοκρατισμού γενικά και ειδικότερα των οικογενειακών σχέσεων ένωσε τις γυναικείς οργανώσεις που δρούσαν πριν την δικτατορία και αυτές που δημιουργήθηκαν μετά, με κομματική σύνδεση ή αυτόνομες από πολιτικά κόμματα¹⁹. Ένωσε τις ομάδες με διαφορετικές οπτικές για το ρόλο του δικαίου στη γυναικεία χειραφέτηση, αυτές που αγωνίζονταν για την νομιμοπολιτική εξίσωση με εκείνες που άρθρωναν κριτικό λόγο κατά της πατριαρχίας²⁰. Η σύνθεση των φεμινιστριών εκφράστηκε θεσμικά με την δημιουργία το έτος 1976 της Συντονιστικής Επιτροπής Γυναικών Εκπροσώπων Σωματείων (ΣΕΓΕΣ)²¹. Καρπός δε της συμπόρευσης και των κινητοποιήσεων ήταν η συμμετοχή γυναικών οργανώσεων στην τελευταία νομοπαρασκευαστική Επιτροπή με πρόεδρο τον Αρ. Μάνεση. Ήταν μια θεσμική καινοτομία που προηγούνταν πάρα πολύ από την εποχή της, έστω και εάν τα όρια μεταξύ κόμματος και κινήματος συγχέονταν. Επομένως το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα πράγματι διεκδίκησε κάτωθεν την μείζονα θεσμική μεταρρύθμιση από την πολιτική εξουσία. Αναγνωρίστηκε από την πολιτική εξουσία και συμμετείχε στην διαπραγμάτευση των όρων της νέας ρύθμισης, συντελώντας στην υπέρβαση των συγκρούσεων μέσω του πλουραλισμού των νομοθετικών λύσεων. Ωστόσο μπορεί κανείς να παρατηρήσει βλέποντας το ποτήρι μισο-άδειο, ότι δεν διεκδίκησαν μαχητικά από το κράτος μια αυτή καθαυτή φεμινιστική πολιτική και δεν άρθρωσαν ένα πολιτικό λόγο που έθετε τα ζητήματα με όρους ανταγωνισμού των φύλων²². Έτσι εμφανίστηκε το ομολογουμένως παράδοξο να εκσυγχρονιστεί ο γαμήλιος θεσμός χωρίς να θιγεί η εκκλησιαστική επιρροή ώστε να έχει επικρατήσει ο θρησκευτικός γάμος μέχρι την σημερινή οικονομική κρίση. Στην ουσία αυτό που περιόριζε την ουσιαστική ανατροπή του παλαιού καθεστώτος οργάνωσης στις οικογενειακές σχέσεις ήταν ότι η φεμινιστική διεκδίκηση δεν εδράζονταν σε αλλαγές πρακτικών και αναπαραστάσεων που αμφισβητούσαν έμπρακτα το αυταρχικό οικογενειακό μοντέλο. Εκείνο που έλλειπε προκειμένου να εμπεδωθεί το νέο νομικό πλαίσιο και να αναπτύξει την δυναμική του σε όλο το εύρος της ήταν να αλλάξουν οι συνθήκες της ζωής των γυναικών και να τους αποδοθεί νέο νόημα. Αυτή η

¹⁹ Papagaroufali, Eleni, *Greek women in Politics: Gender Ideology and Practice in Neighborhood Groups and the Family*, PhD, Columbia University, New York, 1990, Μιχοπούλου, Άννα, Τα πρώτα βήματα της φεμινιστικής θεωρίας στην Ελλάδα και το περιοδικό *Σκούπα*, Για το Γυναικείο ζήτημα)1979-1981, *Δίψη*, 1995-1996, 8, Αφιέρωμα, Από την ιστορία του σύγχρονου φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα, σ. 30-72, 32-35.

²⁰ Ρεθυμιωτάκη, Ελένη/ Μαροπούλου, Μαρίνα/ Τσακιστράκη, Χριστίνα, *Φεμινισμός και Δίκαιο*. [ηλεκτρ. βιβλ.], Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών (repository.kallipos.gr), 2016, Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/6177>

²¹ Σταμίρη, Ελένη, The Women's Movement in Greece, *New Left Review*, 1986, 158, p.105

²² Varikas, Eleni, Un féminisme difficile, in *Les Temps Modernes*, 1985, no 473, La Grèce en mouvement, p. 918-935 και της ίδιας *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα, Κατάρτι, 2005, σ. 293-308, ιδίως 304-306.

απαραίτητη προϋπόθεση για την διεκδίκηση της ουσιαστικής αλλαγής των οικογενειακών σχέσεων μόλις τότε άρχισε να διαμορφώνεται.

1.Β. Η συρρύθμιση της Ι.Υ.Α. και η νομική ανακατασκευή της συγγένειας με ενίσχυση της ατομικής βούλησης

Η επόμενη μεγάλη τομή στο οικογενειακό δίκαιο πραγματοποιήθηκε είκοσι χρόνια αργότερα για να ρυθμιστεί η χρήση, οι προϋποθέσεις και οι συνέπειες των Νέων Τεχνολογιών Αναπαραγωγής (Ν.Τ.Α.). Πρόκειται για τον ν. 3089/2002 για την Ιατρικά Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή (Ι.Υ.Α.) με τον ν. 3305/05 για την λειτουργία και την οργάνωση των κέντρων που την παρέχουν. Η διαδικασία και η ουσία της δεύτερης αυτής μεγάλης τομής διαφέρει πολύ από την πρώτη. Καταρχάς τα κοινωνικά δρώμενα εξελίχτηκαν και σε μεγάλο βαθμό διαμορφώθηκαν πριν και χωρίς τον νομοθέτη, δεδομένου ότι η πρακτική της Ι.Υ.Α είχε ήδη αναπτυχθεί τουλάχιστον μια δεκαετία πριν την ρύθμιση. Κατά την μακρά χρονική περίοδο που προηγήθηκε της ρύθμισης είχε διαμορφωθεί στη δημόσια συζήτηση, στα Μ.Μ.Ε. και στην επιστημονική κοινότητα μια σχεδόν καθολική κοινωνική συναίνεση²³. Έτσι ο νομοθέτης υπήρξε ιδιαίτερα τολμηρός στη ρύθμιση της Ι.Υ.Α. καθώς επέτρεψε την χρήση σε ιδιαίτερα ευρύ κύκλο ατόμων με υπογονιμότητα και τις πιο αμφιλεγόμενες πρακτικές και έδωσε ανεπιφύλακτα προτεραιότητα στον κοινωνικο-συναισθηματικό δεσμό, δηλαδή την βούληση ενός ατόμου να γίνει γονέας, μη διστάζοντας να ανατρέψει ακόμα και την νομική κατηγορία της μητρότητας²⁴. Άρα νομιμοποίησε την αποσύνδεση της σεξουαλικής επαφής που οδηγεί στην βιολογική αναπαραγωγή και την ατομική βούληση ως θεμέλιο ίδρυσης συγγενικών σχέσεων. Ωστόσο η διοικητική οργάνωση της πρακτικής δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα αφού ο δεύτερος νόμος δεν έχει εφαρμοστεί πλήρως. Το γεγονός αυτό ματαιώνει την πρόθεση του νομοθέτη να ανατρέψει την κατεστημένη τάξη πραγμάτων. Σε μια εντελώς διαφορετική νομικοπολιτική συγκυρία επομένως, φαίνεται από πρώτη άποψη τουλάχιστον, ότι προοδευτικά η διάρθρωση της άνωθεν παρέμβασης του κρατικού δικαίου με την κάτωθεν διεκδίκηση τείνει να έχει οριζόντια μορφή όσον αφορά τόσο την διαδικασία όσο και την ουσία της νομοθετικής ρύθμισης. Ωστόσο και σε αυτήν την περίπτωση η έξωθεν/άνωθεν δυναμική διασταυρώθηκε με την έσωθεν/κάτωθεν με ποιο

²³ Ρεθυμιωτάκη, Ελένη, *Ρύθμιση ή αυτορρύθμιση; Το παράδειγμα της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν.Σάκκουλας, 2003.

²⁴ Η σύγκριση της ελληνικής με την γαλλική ρύθμιση αναδεικνύει το πόσο ανατρεπτική είναι η πρώτη αλλά και τις αντιφάσεις της, Ρεθυμιωτάκη, Ελένη, *Μια συγκριτική έμφυλη ανάγνωση των αλλαγών του δικαίου της συγγένειας μετά τη ρύθμιση της βιοϊατρικής τεχνολογίας*, σε: Μαρίνα Μαροπούλου, (επιμ.), *Το φύλο, το σώμα και η έμφυλη διαφορά: η συνάντηση δικαίου και κοινωνικής προβληματικής*, Αθήνα, Εκδόσεις Ε.Κ.Π.Α. & Προγράμματος Σπουδών για Θέματα Φύλου και Ισότητας, 2008, σ. 49-65.

δυσδιάκριτο και μειλίχιο τρόπο. Η ισορροπία δυνάμεων που διατρέχουν τη ρύθμιση του πεδίου των οικογενειακών σχέσεων στον 21^ο αιώνα είναι λεπτή και ευμετάβολη. Η Ι.Υ.Α είναι μια πολύ σημαντική συνιστώσα. Η ανατρεπτική δυναμική της συνίσταται στο ότι δυνητικά δημιουργεί συγγένεια χωρίς σεξουαλική επαφή και χωρίς βιολογική καταγωγή. Αποβιολογικοποιεί, κατακερματίζει την μητρότητα και την πατρότητα ενισχύοντας τις τάσεις εμπορευματοποίησης του ανθρώπινου σώματος. Διεθνώς, η ρύθμιση της βιοϊατρικής πρακτικής της Ι.Υ.Α. χαρακτηρίζεται από εντάσεις μεταξύ του κράτους, της αγοράς, της επιστημονικής κοινότητας και των κοινωνικών ομάδων που προσφεύγουν ή ζητούν να χρησιμοποιήσουν τις Ν.Τ.Α. Οι τελευταίες διεκδικούν, κυρίως με όρους ανθρωπίνων δικαιωμάτων την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Παντού η ρύθμιση της Ι.Υ.Α. πυροδότησε έντονο και παρατεταμένο δημόσιο διάλογο και πολλές συγκρούσεις με τους φορείς της και κοινωνικές αντιδράσεις. Ακριβώς για αυτό τον λόγο διαμορφώθηκε ένα νέο μοντέλο διαρκούς ελέγχου των βιοϊατρικών πρακτικών εν γένει όπου η ρύθμιση επιτυγχάνεται μέσω της συνέργειας ή/ και του ανταγωνισμού των κανόνων δικαίου, ηθικής και ορθής πρακτικής²⁵. Παρόλα αυτά η ένταση εξακολουθεί να υπάρχει και όχι μόνον εξαιτίας της διαρκούς τεχνοεπιστημονικής εξέλιξης. Πολλοί παραβαίνουν τις εθνικές νομοθεσίες αξιοποιώντας τις Ν.Τ.Α. εντός ή εκτός της χώρας που διαμένουν, δημιουργώντας de facto νέες εκδοχές οικογενειακών δεσμών. Προφανώς ο εθνικός νομοθέτης παραμένει θεσμικά ο κατεξοχήν αρμόδιος να αποφασίσει ποιος δικαιούται να προσφεύγει στην χρήση των Ν.Τ.Α., με ποιες προϋποθέσεις και να θεσμοθετήσει τις συγγενικές σχέσεις που αυτές μπορεί να δημιουργούν. Επίσης είναι ο αρμόδιος να οριοθετήσει την τεχνολογική αξιοποίηση του ανθρώπινου σώματος και της ανθρώπινης ζωής, το σπάνιο αυτό παραγωγικό υλικό την χρήση του οποίου προϋποθέτουν οι Ν.Τ.Α. Ωστόσο εξαιτίας της αποδυνάμωσης του Κράτους και του δικαίου του η αρμοδιότητα του νομοθέτη αμφισβητήθηκε πολύ έντονα. Η τεχνοεπιστήμη οργανώνεται πλέον στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης αγοράς και επενδύεται συμβολικά με το χάρισμα του να προσφέρει ανεξάντλητες επιλογές αλλά και να προκαλεί ανεξέλεγκτους κινδύνους. Για όλους αυτούς τους λόγους παραμένει ανοικτή η δημόσια συζήτηση για την συγγένεια που άνοιξε με αφορμή τις νέες δυνατότητες που έδωσε η Ι.Υ.Α. να συνδέονται μεταξύ τους τα υποκείμενα με συντροφικές και συγγενικές σχέσεις. Σε θεωρητικό επίπεδο η ανθρωπολογία της συγγένειας αφού αποδόμησε την ουσιοκρατική εννοιολόγηση της συγγένειας διερευνά πώς τα άτομα κατασκευάζουν την συγγένεια σε αναφορά με την χρήση των ΝΤΑ²⁶. Αναδείχτηκαν τα

²⁵ Ρεθυμιωτάκη, Ελένη, Η ρύθμιση της βιοϊατρικής και το μετανεωτερικό παράδειγμα της σχέσης του δικαίου με την ηθική, σε : Σταυρούλα, Τσινόρεμα & Κωνσταντίνος, Λούης (επιμ), *Θέματα Βιοηθικής. Η Ζωή, η Κοινωνία και η Φύση μπροστά στις προκλήσεις των Βιοεπιστημών*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2013, σ. 171-192.

²⁶ Τουνταςάκη, Ειρήνη, *Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της συγγένειας κατά τον 20^ο αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2011, σ. 94 επ.

κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα και η πολιτική φύση της αναπαραγωγής, δηλαδή ο έλεγχος και η κατανομή της γνώσης και των πρακτικών που εν δυνάμει δημιουργούνται²⁷. Οι φεμινιστικές θεωρήσεις της αναπαραγωγής ανέδειξαν πως αυτή οργανώνεται ως πεδίο συσχετισμού κοινωνικών δυνάμεων που διατρέχεται από δίκτυα εξουσίας βιοπολιτικής ρύθμισης και ελέγχου αλλά και μέσα από διαμάχες για την αυτοδιάθεση των γυναικών όπως συνέβη π.χ. για την νομιμοποίηση της άμβλωσης²⁸. Επιπλέον η Ι.Υ.Α. αποσυνέδεσε την σεξουαλικότητα από την αναπαραγωγή. Εκτός από θεραπεία υπογονιμότητας η Ι.Υ.Α. δίνει την δυνατότητα σε κάποιους να υπερβούν φυσικές αδυναμίες όπως η έλλειψη (ζώντος) συντρόφου ή η ομοιότητα φύλου στα μέλη ενός ζευγαριού. Πλέον η αναπαραγωγή νοηματοδοτείται πολύ περισσότερο ως ατομική ελευθερία και επιλογή και πολύ λιγότερο ως φυσική διαδικασία της οποίας η ανατομική διαφορά αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση. Το παιδί νοηματοδοτείται πολύ περισσότερο σαν ενσάρκωση της επιθυμίας κάποιων που θέλουν να γίνουν γονείς για να αυτοπραγματοθούν και πολύ λιγότερο σαν ένα κοινωνικό όν που εντάσσεται σε ένα πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων με τους γεννήτορες και τους συγγενείς τους, το οποίο και θα διαιωνίσει²⁹.

Εάν λοιπόν η ρύθμιση της Ι.Υ.Α. έχει καταστεί μείζον νομικοπολιτικό διακύβευμα με ποιους ειδικότερους όρους τέθηκε και ποιοι τις διαπραγματεύτηκαν στην Ελλάδα; Η πρώτη διαφορά είναι ότι η Ι.Υ.Α. αναπτύχθηκε κυρίως από τον ιδιωτικό τομέα χωρίς διοικητική εποπτεία και τήρηση εθνικών αρχείων. Τα κέντρα διαμόρφωσαν τις συνθήκες άσκησης της πρακτικής και τις συμβατικές σχέσεις τους με τα ζευγάρια-χρήστες της³⁰. Η δεύτερη συνίσταται στο ότι είχε επιτευχθεί υψηλού βαθμού κοινωνική συναίνεση μέσω των Μ.Μ.Ε. για την αναγκαιότητα και τον σκοπό της νομοθετικής παρέμβασης³¹. Στο δημόσιο διάλογο δεν προβλήθηκαν τα ειδικότερα, έντονα αμφιλεγόμενα ζητήματα της Ι.Υ.Α,

²⁷ Καντσά, Βενετία, Η μητρότητα ως ανθρωπολογική εμμονή, σε: της ίδιας, *Η μητρότητα στο προσκήνιο. Σύγχρονες έρευνες στην ελληνική εθνογραφία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 17-36, ιδίως σ. 23.

²⁸ Αθανασίου, Αθηνά, Γυναικολογία, αναπαραγωγική ιατρική και νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής (ΝΤΑ), σε: Βενετία Καντσά/ Βασιλική Μουτάφη/ Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2011, σ. 263-270, ιδίως σ. 264

²⁹ Strathern, Marilyn, *Αναπαράγοντας το μέλλον. Ανθρωπολογία, συγγένεια και νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2008, ιδίως «Η Συγγένεια ως Επιχείρηση», σ. 91-113 και Αθανασίου, Αθηνά, Γυναικολογία, αναπαραγωγική ιατρική και νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής, σε: Βενετία Καντσά, Βασιλική Μουτάφη & Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2011, σ. 263-270.

³⁰ Η δειγματοληπτική μελέτη εντύπων παροχής συναίνεσης και συμβάσεων έδειξε πρώτον, την προσπάθεια των φορέων να νομιμοποιήσουν την πρακτική, με βάση ευρύτερα αποδεκτές αρχές, όπως η αποκλειστικότητα της χρήσης της για θεραπευτικό σκοπό αποκλειστικά από ζευγάρια και η προηγούμενη ενημέρωση και λήψη της συναίνεσης τους. Δεύτερον, την τάση μετάθεσης σημαντικού μέρους του θεραπευτικού κινδύνου, από τα κέντρα της Ι.Υ.Α. προς τα ζευγάρια-χρήστες μέσω απαλλακτικών ρητρών, με αμφισβητήσιμη ισχύ, Ρεθυμιωτάκη (2003) όπ. π. σ. 76-92.

³¹ Για την αναλυτική κατασκευή της επιχειρηματολογίας *ibid* σ. 99-126.

εκτός από την υπέρβαση του «φυσικού» ορίου ηλικίας για την μητρότητα και την γενετική έρευνα. Ούτε η Ι.Υ.Α. συσχετίστηκε με την εκπλήρωση ατομικών επιθυμιών και την απόλαυση της ελευθερίας τεκνοποίησης ανδρών ή γυναικών, ομόφυλων ή ετερόφυλων ζευγαριών διότι αυτή συνδέθηκε «αυτόματα» με την εκπλήρωση του γυναικείου προορισμού και την λύση στο δημογραφικό πρόβλημα. Αφής η Ι.Υ.Α. νοσηματοδοτήθηκε ως θεραπεία της υπογεννητικότητας στην Ελλάδα ακόμα και η δημόσια εκφρασμένη σοβαρή επιφύλαξη της Εκκλησίας όσον αφορά τις άγαμες γυναίκες, την χρήση των κρυοσυντηρημένων γαμετών και γονιμοποιημένων ωαρίων και της παρένθετης μητρότητας³² δεν ανέκοψε καθόλου την πορεία του νομοθέτη προς μια τολμηρή ρύθμιση! Αντίθετα η τότε νεοσυσταθείσα Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής που ακόμα δεν είχε διαμορφώσει την θεσμική φυσιογνωμία της, είχε γνωμοδοτήσει θετικά για το νομοσχέδιο υιοθετώντας μια πιο πραγματιστική προσέγγιση. Η νομική θεωρία είχε ούτως ή άλλως επεξεργαστεί πλήρως τα νομικά ζητήματα και οι επιμέρους αναμενόμενες διαφωνίες που εκφράστηκαν κατά την κοινοβουλευτική συζήτηση ξεπεράστηκαν σχετικά εύκολα. Ο ν. 3089/2002 επιτρέπει την χρήση της Ι.Υ.Α. αποκλειστικά για λόγους υγείας σε σχετικά ευρύ κύκλο ατόμων (και όχι υποχρεωτικά ζευγαριών) ιδίως δε γυναικών. Ορίζει όμως αρκετές προϋποθέσεις που δικαιολογούν την αποδοχή των οριακών εκφράσεων της, όπως η μεταθανάτια γονιμοποίηση και η παρένθετη μητρότητα και προβλέπει τον *ad hoc* έλεγχό τους από τον δικαστή. Αναγνωρίζει, δεύτερον, την εξουσία διάθεσης των αναπαραγωγικών κυττάρων και των γονιμοποιημένων ωαρίων στους φορείς τους ορίζοντας τις προϋποθέσεις της διάθεσης. Τρίτον, κατοχυρώνει ανεπιφύλακτα την πατρότητα και την μητρότητα (επινοώντας ακόμα και την δικαστική διεκδίκηση της μητρότητας!) με βάση την ρητή έκφραση της βούλησης των προσώπων που προσφεύγουν στην χρήση της αναπαραγωγικής τεχνολογίας για να γίνουν γονείς.

Η συνοπτική αναφορά στην διαδικασία και την ουσία της δεύτερης μεγάλης νομοθετικής τομής μήπως εντέλει αποδεικνύει περισσότερο την διασταύρωση ετερόκλιτων άνωθεν/έξωθεν και κάτωθεν/έσωθεν τάσεων και λιγότερο την οριζόντια σύνδεση του νομοθέτη με την λεγόμενη «κοινωνική πραγματικότητα»; Η μεν αγορά υποσχόμενη ένα παιδί με κάθε τίμημα, διαμόρφωσε μια «κοινωνική πραγματικότητα» όπως άλλωστε και στην περίπτωση της έκτρωσης³³, της οποίας η εκ των υστέρων διοικητική εποπτεία δεν φαίνεται να επιτυγχάνεται εύκολα³⁴. Ενώ η Εκκλησία

³² Δελτίο τύπου της Επιτροπής Βιοηθικής της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος που δημοσιεύτηκε στις 16.9.2002, στο: http://www.bioethics.org.gr/11_frame.html

³³ Paxson, Heather, Η αναπαραγωγή ως πνευματικό έργο συγγένειας. Ορθοδοξία, εξωσωματική γονιμοποίηση και η ηθική οικονομία της μητρότητας στην Ελλάδα, σε: Βενετία Καντσά (επιμ.), *Η μητρότητα στο προσκήνιο. Σύγχρονες έρευνες στην ελληνική εθνογραφία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ.285-311.

³⁴ Για τις δυσκολίες να λειτουργήσει η Ανεξάρτητη Αρχή της Ι.Υ.Α. που συστάθηκε με τον ν. 3305/05 βλ. Ρεθυμιωτάκη, Ελένη, Η βιοηθική ως μοντέλο ρύθμισης και ελέγχου της βιοϊατρικής στην Ελλάδα: απολογισμός και μελλοντικές προκλήσεις, σε: Μαρία Κανελλοπούλου- Μπότη / Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), *Ιατρική Ευθύνη*

επισήμανε την ανατρεπτική δυναμική των ΝΤΑ η ανθρωπολογική έρευνα καταγράφει το πώς οι εμπλεκόμενες γυναίκες συμφιλιώνουν την ιατρική παρέμβαση με την πνευματική συγγένεια και τις αξίες της Ορθοδοξίας. Επίσης η έρευνα αναδεικνύει το πώς οι λήπτριες ωαρίου «υποκαθιστούν» νοερά την έλλειψη γενετικού δεσμού με το παιδί που κυοφορούν θεμελιώνοντας στην κυοφορία την μητρότητα τους³⁵. Αντίστροφα ο νομοθέτης επινοεί πλάσμα δικαίου υπέρ της γυναίκας που «μεταφέρει» το γονιμοποιημένο ωάριο της σε μια άλλη με σκοπό να το κυοφορήσει για λογαριασμό της! Παρότι οι ΝΤΑ είναι τεχνολογίες αιχμής, και επομένως θέτουν ζήτημα αξιολόγησης και στάθμισης ωφέλειας/ κινδύνου με αναφορά σε ορθολογικά, τεχνοκρατικά ή/ και πολιτικά κριτήρια, στην ελληνική, δημόσια συζήτηση τους αναμειγνύεται ανορθόλογα και αντιφατικά, η ενοχοποίηση των γυναικών που επιλέγουν να αναβάλλουν την μητρότητα με την υποστήριξη που τους οφείλει η Πολιτεία προκειμένου να ακολουθήσουν το μητρικό ένστικτο τους. Έτσι η θεσμοθέτηση της Ι.Υ.Α. νοσηματοδοτείται ως μέτρο δημογραφικής πολιτικής. Εντέλει οι επιθυμίες που ενσταλάζονται στις νέες γυναίκες από την καλλιέργεια της εντύπωσης ότι έχουν ήδη κατακτήσει την ισοτιμία φαίνεται να συγκρούονται με το υπέρτατο χρέος τους να γεννήσουν για το έθνος που κινδυνεύει να χαθεί³⁶!

Αντίθετα από την ρύθμιση της Ι.Υ.Α. η θεσμοθέτηση του συμφώνου συμβίωσης προκάλεσε έντονο θόρυβο στο νομικο-πολιτικό σύστημα. Τόσο έντονο ώστε χρειάστηκε να γίνει σε δύο πράξεις ενώ ενδιάμεσα μεσολάβησε η καταδίκη της Ελλάδας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που «αμαύρωσε» την εικόνα του εκσυγχρονιστή νομοθέτη του οικογενειακού δικαίου! Αφού πλέον ο θόρυβος καταλάγιασε μπορεί κανείς να αναλογιστεί πιο ψύχραιμα ποιο ήταν το επίδικο αντικείμενο των αντιπαραθέσεων.

Η συρρύθμιση της Ι.Υ.Α. κράτος – αγορά , Αλλά Εδώ το κάτωθεν είναι ο φορέας εκσυγχρονισμού είναι η αγορά με σημαία την επιστήμη ο ελληνικός δημόσιος διάλογος δεν επικεντρώθηκε στα θέματα που είχαν τεθεί διεθν'ς και τελικά ο νομοθέτης έκανε η νομική ανακατασκευή της συγγένειας με ενίσχυση της ατομικής βούλησης χωρίς να νοιάζεται για την διοικητική αβελτηρία που εγγενώς χαρακτηρίζει το χώρο...

και Βιοηθική, Πρακτικά Διεπιστημονικού Συνεδρίου, 1-2 Μαρτίου 2013, Αθήνα, Broken Hill Partners Ltd, 2014, σ. 295-317.

³⁵ Τουνταςάκη, Ειρήνη, «Το παιδί που μεγαλώνει μέσα σου θα πάρει και από σένα», Δωρεά Ωαρίων, μητρότητα και συγγένεια, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2014, σ. 215 επ.

³⁶ Αθανασίου, Αθηνά, Γραμμές Αίματος. Επιτελώντας το σώμα του «δήμου» υπολογίζοντας το χρόνο του έθνους, σε: Βενετία Καντσά (επιμ.), *Η μητρότητα στο προσκήνιο. Σύγχρονες έρευνες στην ελληνική εθνογραφία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 38-67, σ. 49.

2. Το νομικοπολιτικό διακύβευμα, ένας «αμήχανος» νομοθέτης και μια «δicasμένη» κοινή γνώμη

Το εγχείρημα της νομοθετικής ρύθμισης της συμβίωσης χωρίς γάμο ξεκίνησε το Φθινόπωρο του 2005 όταν συστάθηκε η πρώτη νομοπαρασκευαστική επιτροπή³⁷. Αυτήν την φορά ο νομοθέτης δεν υποχρεούνταν άμεσα από το Σύνταγμα να προσαρμοστεί σε νέα δεδομένα. Επίσης όπως ήδη αναφέρθηκε η πρακτική της άτυπης συμβίωσης των ζευγαριών δεν έχει γενικευτεί στην Ελλάδα αν και πλέον είναι εμφανής κοινωνικά μεταξύ των νέων ενηλίκων. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να παρατηρήσει ότι ο νομοθέτης είχε ακόμη την επιλογή να αφήσει αρρύθμιστες τις συμβιώσεις εκτός γάμου. Όμως ο νομοθέτης είχε την αιτία και του είχαν δοθεί και οι αφορμές για να ενεργοποιηθεί. Μια σοβαρή αιτία ήταν το γεγονός ότι ήδη από παλιά ανέκυπταν ζητήματα προς επίλυση από τον δικαστή που αφορούσαν τις εξώγαμες συμβιώσεις ή ελεύθερες ενώσεις ή de facto οικογενειακές σχέσεις. Οι ταυτόσημοι όροι τονίζουν αντίστοιχα τον εξωθεσμικό, τον συμβατικό ή τον βιοτικό χαρακτήρα που έχει η πραγματική κατάσταση της συμβίωσης ζευγαριών που έχει σταθερότητα και διάρκεια χωρίς να έχει λάβει τύπο. Η μεν κρατούσα άποψη στην νομολογία του Αρείου Πάγου ήταν ότι η άτυπη, χωρίς γάμο συμβίωση δεν γεννά οικογενειακό δεσμό. Άρα τα πρόσωπα που συμβιώνουν εκτός του γαμήλιου θεσμού δεν απολαμβάνουν μια σειρά δικαιωμάτων που το οικογενειακό δίκαιο αναγνωρίζει στα μέλη μιας οικογένειας³⁸. Ο Άρειος Πάγος δεν θεωρούσε ότι οι εξώγαμες, de facto οικογενειακές σχέσεις είναι άξιες έννομης προστασίας, αφού τα ίδια τα πρόσωπα που συμβιώνουν «παράτυπα ή αντικανονικάστο περιθώριο

³⁷ Υπό την προεδρία του Αντιπροέδρου του Αρείου Πάγου Χρήστου Μπαλντά.

³⁸ Γιαρένης, Ηλίας, Η νομολογιακή διαμόρφωση της έννοιας της οικογένειας στην επιδίκαση χρηματικής ικανοποίησης λόγω ψυχικής οδύνης, Εισήγηση στο 10^ο Πανελλήνιο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ένωσης Αστικολόγων, 22-23/02/2013, *Ελληνική Δικαιοσύνη* 2013, 318 επ., διαθέσιμο σε: <https://www.academia.edu>

της νομικής ζωής»³⁹ δεν προσέτρεξαν στον γαμήλιο θεσμό και επομένως δεν αποβλέπουν στην προστασία του. Μια τόσο ξεκάθαρη θέση δικαιολογείται ίσως από το ότι η αόριστη νομική έννοια της οικογένειας λειτουργεί ως πύλη επικοινωνίας του δικαίου με τις κοινωνικές σχέσεις και όσο αυτές δεν αλλάζουν ξεκάθαρα ο δικαστής δεν ενθαρρύνεται στο να τις διευρύνει. Ωστόσο η επικέντρωση στον εξωθεσμικό, εξώγαμο χαρακτήρα της άτυπης συμβίωσης μπορεί να οδηγήσει σε άδικες λύσεις όταν π.χ. θίγονται και τα δικαιώματα παιδιών γεννημένων εκτός γάμου⁴⁰ ή όταν αποκλείει την συμμετοχή στα αποκτήματα κατά το χρόνο που λειτουργούσε αλλά ακόμα και την αναζήτηση τους ως αδικαιολόγητο πλουτισμό⁴¹. Με αυτό το σκεπτικό υπήρξε νομολογία ιδίως κατώτερων δικαστηρίων⁴² που αναγνώρισε δικαιώματα σε πρόσωπα μέλη ζευγαριού που είτε δεν ήθελαν ή δεν μπορούσαν να εντάξουν την οικογενειακή ζωή τους στον γαμήλιο θεσμό. Υπήγαγαν την μόνιμη και σταθερή συμβίωση στην ευρεία έννοια της οικογένειας οπότε εφάρμοσαν διατάξεις π.χ. για χρηματική ικανοποίηση λόγω ψυχικής οδύνης (932 εδ. 3 ΑΚ)⁴³. Άρα ο νομοθέτης όφειλε αργά ή γρήγορα να ρυθμίσει τις άτυπες συμβιώσεις για να λήξει η ανασφάλεια δικαίου και η άνιση μεταχείριση όμοιων σχέσεων.

Περαιτέρω η βαθύτερη αιτία που κινητοποίησε τον νομοθέτη να ασχοληθεί με τις νέες μορφές συμβίωσης είναι ότι πλέον αυτές στην διεθνή έννομη τάξη έχουν προ πολλού μετακινηθεί από τον ελεύθερο δικαίου χώρο των κοινωνικών σχέσεων, από την υπερίωδη ζώνη που περιβάλλει το νομικό πεδίο στο εσωτερικό του⁴⁴. Εφόσον έχουν πλέον ενταχθεί στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη και ο Έλληνας νομοθέτης καλούνταν να διαμορφώσει την δική του εκδοχή για το εάν και με ποιους όρους εντάσσονται και στην ελληνική έννομη τάξη, που αποτελεί

³⁹ ΑΠ 434/2005 ΕλλΔνη 47 (2006) 1064 επ. και Κουτσουράδης, Αχιλλέας, Ο Ν. 3729/2008: Auditeur et altera Pars et Cetera!, *ΕφΑΔ* 1/2009, σ. 56-69.

⁴⁰ ΑΠ Ολομ., 14/2004, *ΧρΙΔ* Δ/2004, σ. 606 επ. με παρατηρήσεις Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Λέκκας, Γιώργος, *Ελεύθερη ένωση και πατρότητα κατά τον Αστικό Κώδικα* Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 2003, σ. 52 και Αγαλλοπούλου, Πηνελόπη, *Ελεύθερες συμβιώσεις*, σε: *Γενέθλιον Απόστολου Γεωργιάδη*, τομ. 1 Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2006 σ. 14 επ.

⁴¹ Νικολόπουλος, Πάνος, *Η αξίωση συμμετοχής στα αποκτήματα των συζύγων*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1993, σ.77 και Τσαλακίδης, Ζαφείρης, *Ελεύθερη συμβίωση και αδικαιολόγητος πλουτισμός* *ΕφΑΔ*, 2010, 888.

⁴² Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Έφη, *Σύμφωνο Συμβίωσης: Η σύστασή του και οι σχέσεις των μερών κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του*, σε: Αθηνά Κοτζαμπάση (επιμ.), *Σύμφωνο Συμβίωσης και μεταρρυθμίσεις στο οικογενειακό δίκαιο (ν.3719/2008)*, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2009, σ. 9-34.

⁴³ Κοτοάμπαση, Αθηνά, *Σύμφωνο Συμβίωσης: η λύση του και οι έννομες συνέπειες της*, σε: της ίδιας (επιμ.), *Σύμφωνο Συμβίωσης και μεταρρυθμίσεις στο οικογενειακό δίκαιο (ν.3719/2008)*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2009, σ. 35-62, ιδίως σ. 60 και Παπαχρίστου, Θανάσης, *Εγχειρίδιο Οικογενειακού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ.Ν.Σάκκουλας, (2015), σ. 190

⁴⁴ Παπαχρίστου (2015) όπ. π. σ. 194. Η ελεύθερη ένωση προσεγγίζει τον γάμο αφού την ίδια στιγμή που διευρύνεται το συμβατικό στοιχείο του ενισχύεται η τυπικότητά της.

αναπόσπαστο μέρος της⁴⁵. Ήδη το άρθ. 21 παρ 1 Σ προστατεύει την ποικιλία των οικογενειακών μορφών θεοπίζοντας δύο εγγυήσεις για δύο θεσμούς τον γάμο και την οικογένεια, επομένως την *de jure* και την *de facto* οικογένεια χωρίς καμία ειδικότερη αναφορά στο φύλο των μελών του ζευγαριού⁴⁶. Περαιτέρω επιφορτίζει το νομοθέτη με την αποστολή να προσαρμόζει και το οικογενειακό δίκαιο που οργανώνει την οικογενειακή ζωή στις μεταβαλλόμενες αντιλήψεις και πρακτικές. Ο νομοθέτης έχει μεν την διακριτική ευχέρεια ως προς το πότε και πώς θα το πράξει αλλά προφανώς υποχρεούται να το κάνει εάν η ρευστότητα ή η ανυπαρξία ενός νομικού καθεστώτος καταλήγει να παραβιάζει συνταγματικά προστατευόμενα δικαιώματα κάποιων πολιτών όπως η ιδιωτική ζωή, η προσωπική αυτονομία, η ισότητα και η σεξουαλική ελευθερία⁴⁷.

Η ελευθερία του ανθρώπου να παίρνει και να δίνει αμοιβαία σωματική απόλαυση, να απολαμβάνει το σώμα του μέσω των σωμάτων άλλων δεν κατοχυρώνεται ειδικά από το Σύνταγμα και δεν διακηρύσσεται ως τέτοια από τα διεθνή κείμενα για τα δικαιώματα. Ήδη όμως προ πολλού η νομική θεμελίωση της από τα ευρωπαϊκά δικαστήρια και το ανώτατο αμερικανικό έχει διανύσει μια σημαντική πορεία. Πρώτα θεμελιώθηκε αρνητικά στην προστασία της ιδιωτικότητας (άρθρο 9 παρ.1 Σ) δύναμει της οποίας το ηθικά ουδέτερο κράτος δεν μπορεί να ορίζει με το ποινικό δίκαιο του τις σεξουαλικά ορθές συμπεριφορές. Στη συνέχεια η έκφραση της σεξουαλικότητας συνδέθηκε με την προσωπική ελευθερία και η σύναψη σεξουαλικών σχέσεων με το δικαίωμα αυτοκαθορισμού⁴⁸. Άρα εμπίπτει στο πεδίο της προσωπικής αυτονομίας στην ουσιακή διάσταση της και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1 Σ) ως δικαίωμα των ατόμων να διαμορφώσουν τον εαυτό τους σε σχέση με τους άλλους, να συνάψουν σχέσεις οικειότητας σύμφωνα με το δικό τους σχέδιο οικογενειακής ζωής⁴⁹. Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ η ιδιωτική ζωή (άρθρο 8 ΕΣΔΑ) νοείται πλέον ως κοινωνική ζωή, δηλαδή μια αλληλόδραση εσωτερικού και εξωτερικού προσδιορισμού από τους άλλους μέσω της

⁴⁵ Βλαχόπουλος, Σπύρος, Η προβληματική των νομικών ενώσεων προσώπων του ίδιου φύλου, σε: Κανελλοπούλου- Μπότη, Μαρία, Κουτνατζή-Παναγοπούλου, Φερενίκη, *Βιοηθικοί Προβληματισμοί*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2014, σ. 643-651.

⁴⁶ Βιδάλης, Τάκης, *Η συνταγματική διάσταση της εξουσίας στον γάμο και την οικογένεια*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1996 σελ. 72-75 και 105 επ.

⁴⁷ Ο όρος «σεξουαλική» ελευθερία που επικρατεί είναι ευρύτερος από τον όρο «γενετήσια» αλλά στενότερος του όρου «ερωτική», Δοκουμετζίδης, Γιώργος, *Προβλήματα Προστασίας των δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αθήνα, Καστανίδης, 1997, σ. 111-113.

⁴⁸ Μήτας, Στέργιος, Σεξουαλικότητα και συνταγματικές ελευθερίες: η ελευθερία σεξουαλικής αυτοδιάθεσης, *ΤοΣ* 3/2007, σ. 849-871 και Borrilo, Daniel & Lochak, Daniele (dir) *La liberté sexuelle*, Paris, PUF, 2005, p. 44-46.

⁴⁹ Καραβοκύρης, Γιώργος, Οικογενειακή ζωή και προσωπική αυτονομία, σε: *Σύμφωνο συμβίωσης ομόφυλων ζευγαριών. Η προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας*, Αθήνα, ΙΜΔΑ, A.P. Publications, 2015, σ. 88-97.

οποίας το άτομο αναπτύσσει μια κοινωνική ταυτότητα⁵⁰. Το πώς κάθε άτομο εκφράζει την ερωτική επιθυμία του και σε ποιόν την απευθύνει δεν μπορεί να το στιγματίζει, να το απομονώνει κοινωνικά αναγκάζοντας το να την κρύβει και να την καταστέλλει. Δυνάμει της αρχής της ισότητας δεν μπορεί η άσκηση του δικαιώματος του αυτοκαθορισμού να γίνεται αιτία να υφίσταται κάποιος δυσμενείς διακρίσεις. Η αρχή της ισότητας επιβάλλει τη μη διάκριση λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού που οδηγεί στην ίση σεξουαλική ελευθερία⁵¹. Το γεγονός ότι ο γενετήσιος προσανατολισμός⁵² προς το άλλο φύλο είναι κυρίαρχη επιλογή της πλειοψηφίας δεν νομιμοποιεί τις διακρίσεις εις βάρος της μη κυρίαρχης επιλογής της μειοψηφίας προς το ίδιο φύλο. Η δυσμενής διάκριση συγκροτεί νομικά τους ομοφυλόφιλους ως σεξουαλική μειονότητα και ενεργοποιεί όλο το νομικό οπλοστάσιο κατά των διακρίσεων⁵³. Αν και ο γενετήσιος προσανατολισμός δεν αναφέρεται ρητά στο άρθρο 14 της ΕΣΔΑ που απαγορεύει τις διακρίσεις μεταξύ των προστατευόμενων χαρακτηριστικών που απαγορεύεται να αποτελέσουν αιτία διακρίσεων εμπίπτει στην κατηγορία της «άλλης κατάστασης» όπως έχει αποφανθεί το ΕΔΔΑ με αφορμή διάφορες υποθέσεις. Πλέον δε το άρθρο 21 του Χάρτη των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ε.Ε. έχει συμπεριλάβει στις απαγορεύσεις των διακρίσεων που προσβάλλουν την αρχή της ισότητας και αυτή λόγω γενετήσιου προσανατολισμού. Έτσι το δίκαιο αναγνωρίζει την ελευθερία επιλογής των πολιτών στην σφαίρα της οικειότητας, ανταποκρινόμενο στο δημόσιο λόγο τους για τα πιο ιδιωτικά ζητήματα, τις αφηγήσεις και τις αντιπαραθέσεις διάφορων ομάδων για το πώς βιώνει κανείς το σώμα, το φύλο, την σεξουαλικότητα και τις σχέσεις οικειότητας στην μετα-νεωτερική εποχή της πολιτισμικής και της νομικοπολιτικής παγκοσμιοποίησης των ανθρώπινων δικαιωμάτων⁵⁴.

Από την στιγμή που το κράτος δεν είναι ο αποκλειστικά επιφορτισμένος θεσμός με την αποστολή να εγχαράξει στους πολίτες του με το δίκαιο του

⁵⁰ ΕΔΔΑ, *Dudgeon κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (αριθ. 7525/76), 22 Οκτωβρίου 1981 και Παπαστυλιανός, Χρήστος, Οι συμβιωτικοί και συγγενικοί δεσμοί στη νομολογία του Ευρωπαϊκού δικαστηρίου δικαιωμάτων του ανθρώπου, σε: *«Αφιέρωμα μνήμης στη Γιώτα Κραβαρίτου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε., 2011, σ.175-186.

⁵¹ Μήτας όπ. π.

⁵² «Γενετήσιος προσανατολισμός» ορίζεται «η ικανότητα κάθε προσώπου να αισθάνεται βαθιά συναισθηματική, σιτοργική και σεξουαλική έλξη για πρόσωπα του διαφορετικού ή του ίδιου φύλου ή περισσότερων του ενός φύλων και να συνάπτει στενές προσωπικές σχέσεις μαζί τους, *HomO*, Σουηδός Συνήγορος του Πολίτη ενάντια στις διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού, Απόφαση της 21/06/06, Φάκελος με αριθμό 262/06 και Εγχειρίδιο με την ευρωπαϊκή νομοθεσία κατά των διακρίσεων, Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε. (FRA), Συμβούλιο της Ευρώπης, 2010, Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Εκδόσεων της Ε.Ε., 2011, σ. 117.

⁵³ Χατζόπουλος, Βασίλης, Η προστασία των σεξουαλικών μειονοτήτων από τα ευρωπαϊκά δικαιοδοτικά όργανα, *ΔτΑ* 15/2002, σ. 709-756.

⁵⁴ Plummer, Ken, *Intimate Citizenship. Private Decisions and Public Dialogues*, Washington, University of Washington, 2003.

μια ουσιοκρατική, σεξουαλική ηθική τους (σύμφωνα με την οποία σεξουαλικότητα και αναπαραγωγή συναιρούνται στο γάμο) τους αφήνει ελεύθερους να διαμορφώσουν το περιεχόμενο της και αρκείται στο να εγγυάται φορμαλιστικά το πλαίσιο της ελεύθερης άσκησης της⁵⁵. Η εγγύηση αφορά την διασφάλιση της συναίνεσης και την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας όλων των εμπλεκόμενων προσώπων σε μια σεξουαλική εμπειρία ή σχέση. Ωστόσο το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης, συμπεριλαμβανομένης και της σεξουαλικής, μπορεί να περιοριστεί εάν η άσκηση του προσκρούει στα χρηστά ήθη. Το όριο τίθεται ρητά από το άρθρο 5 παρ. 1Σ μαζί με αυτό της πρόσκρουσης στα δικαιώματα των άλλων και την καταχρηστική άσκηση της προσωπικής ελευθερίας. Τα «χρηστά ήθη» είναι μια αόριστη νομική έννοια με αβέβαιο και αναπόδεικτο περιεχόμενο (αφότου αυτά αποκολλήθηκαν από την θρησκευτική ηθική) που προσδιορίζεται με βάση τα διδάγματα της κοινής πείρας και υπόκειται σε αναιρετικό έλεγχο. Η ρήτρα των χρηστών ηθών ενισχύσει την διακριτική ευχέρεια του δικαστή αλλά επειδή η σημασιολογία τους είναι εξαιρετικά συγκεκριμένη τον θέτει σε ιδιαίτερα δυσχερή θέση να αιτιολογήσει γιατί η ερμηνεία του δεν είναι υποκειμενική. Τι άλλο πέραν των γενικών αρχών του δικαίου μπορεί να επικαλεστεί ο δικαστής σήμερα προκειμένου να αιτιολογήσει γιατί θεωρεί ότι μια συμπεριφορά είναι σε τέτοιο βαθμό ασύμβατη με τις κοινωνικές αντιλήψεις ώστε να είναι αντικοινωνική; Εάν ήδη η αναφορά της στο Σύνταγμα του 1975 παρά το ότι περιλαμβάνεται σε κοινές νομοθετικές διατάξεις ήταν εκ του περισσού⁵⁶ σήμερα τείνει να καταστεί ανενεργής επειδή δεν είναι καθόλου προφανές το κατά πόσον το δίκαιο μπορεί να αναμειγνύεται με την Ηθική, να λειτουργεί δηλαδή ως μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου με αναφορά σε μια ενιαία, κυρίαρχη, ηθική αντίληψη πλην της θρησκευτικής⁵⁷.

Σε κάθε περίπτωση τα χρηστά ήθη, ως όριο της κοινωνικής ανοχής δεν ταυτίζονται αυτόματα με την πλειοψηφική βούληση και πρακτική ιδίως όσον αφορά την σεξουαλική αυτοδιάθεση όπως δείχνει και η δημόσια αντιπαράθεση για την πορνογραφία και την πορνεία! Πρώτον διότι η κυρίαρχη κοινωνική αντίληψη δεν μπορεί να γίνει μέτρο ερμηνείας μιας νομικής διάταξης και κριτήριο για το εάν παραβιάζονται ή όχι ατομικά δικαιώματα⁵⁸. Ο νομοθέτης έχει μεν την πολιτικής φύσης επιλογή εάν θα κλίνει προς την αλλαγή ή την συντήρηση των οικογενειακών πρακτικών

⁵⁵ Μήτας όπ. π.

⁵⁶ Με την έννοια ότι η αναφορά στο Σύνταγμα θα ήταν αρκετή, Μάνεσης, Αριστόβουλος, *Συνταγματικά δικαιώματα, Α' Ατομικές ελευθερίες*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982⁴, σ. 52

⁵⁷ Lochak Daniele, Le droit à l'épreuve des bonnes moeurs, Puissance et impuissance de la norme juridique, www.u-picardie.fr/labo/curapp/revues/root/32/daniele_lochak.pdf

⁵⁸ Μήτας όπ. π. και Καραβοκύρης όπ. π.

και αντιλήψεων αλλά πάντα εντός των κανόνων και των αρχών που απορρέουν αποκλειστικά και μόνο από το ίδιο το νομικό σύστημα⁵⁹. Οι νομικές επιταγές που απορρέουν από την εθνική έννομη τάξη και την συμπλοκή της με τις διεθνείς οριοθετούν το εύρος της πολιτικής επιλογής όπως αυτή διαμορφώνεται από τον εκάστοτε συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων. Δεύτερον η βούληση της πλειοψηφίας είναι πάντοτε εικαζόμενη εκτός εάν αυτή εκφράζεται ρητά με δημοψήφισμα πριν την νομοθετική ρύθμιση κάτι που συνέβη στην Ιρλανδία ενόψει της θεσμοθέτησης του γάμου για ομόφυλα ζευγάρια⁶⁰. Ο νομοθέτης μπορεί να αξιοποιήσει ή και να προκαλέσει εμπεριστατωμένες κοινωνικές έρευνες που καταγράφουν με ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους τις κοινωνικές αντιλήψεις και πρακτικές. Η διαπραγμάτευση των έμφυλων ταυτοτήτων καταγράφεται σαφώς και στην ελληνική δημόσια συζήτηση αν και προς το παρόν, δεν έχουν εξαπλωθεί οι εναλλακτικές μορφές οργάνωσης της οικογενειακής ζωής. Υπό μια συγκριτική οπτική και η ελληνική κοινωνία μετακινούνταν προοδευτικά από την σχεδόν καθολική άρνηση να αποδεχτεί την ομοφυλοφιλία προς μια τμηματική αποδοχή της. Οπότε πλέον ο νομοθέτης δεν είχε απέναντι του αντίθετη την πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών, όπως εσφαλμένα αναφέρεται αλλά μια διχασμένη κοινή γνώμη.

Η σύγκριση των ποσοτικών ερευνητικών δεδομένων δείχνει την σημαντική μεταβολή των αντιλήψεων στην ελληνική κοινωνία⁶¹. Το 1983, την χρονιά της μεταρρύθμισης του οικογενειακού δικαίου στην ελληνική κοινωνία κυριαρχούσε αδιαμφισβήτητα η απαξία της ομοερωτικής ανδρικής επιθυμίας. Σύμφωνα με μια πρωτοπόρα έρευνα για τον ποινικό έλεγχο και την ποινική δικαιοσύνη η πλειοψηφία των ερωτηθέντων πίστευε ότι είναι μια ποινικά κολάσιμη πράξη⁶². Εύστοχα δε ο ερευνητής παρατηρούσε ότι η κοινωνική αξιολόγηση της ανδρικής ομοφυλοφιλίας ήταν αυστηρότερη της νομοθετικής αφού είχε αποποινικοποιηθεί ήδη από το 1952, ως έγκλημα χωρίς θύμα⁶³ και τιμωρούνταν μόνο σε ειδικές περιπτώσεις (άρθρο 347 ΠΚ). Τριάντα χρόνια αργότερα σύμφωνα με τα

⁵⁹ Παπαδοπούλου, Λίνα, Γάμος ομοφύλων, Μια απόπειρα νομικής και δικαιοπολιτικής αξιολόγησης, ΔτΑ 38/2008, σ. 405-489, ιδίως σ. 483.

⁶⁰ Το δημοψήφισμα έγινε τον Απρίλιο του 2015 και το αποτέλεσμα υπέρ της θεσμοθέτησης ήταν 62% ενώ η σεξουαλική πράξη μεταξύ ανδρών αποποινικοποιήθηκε μόλις το 1993.

⁶¹ Ρεθυμιωτάκη, Ελένη, Συμβιώσεις ομοφύλων. Μια πρόκληση για τις τρέχουσες αντιλήψεις στην ελληνική κοινωνία, *Εσπερίδα Εταιρίας Οικογενειακού Δικαίου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2/10/2014.

⁶² Δασκαλάκης, Ηλίας, *Η απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1983. Το 79% των ερωτηθέντων θεωρούσε ότι οι ομοφυλόφιλες σχέσεις μεταξύ ενηλίκων, συναινούσων ανδρών πρέπει να τιμωρούνται ποινικά. Επισημαίνεται ότι και η μοιχεία αξιολογούνταν ως αξιόποινη πράξη με ποσοστό 67,4% την οποία είχε πρόσφατα αποποινικοποιήσει ο νομοθέτης.

⁶³ Κουκουτσάκη, Αφροδίτη, *Χρήση ναρκωτικών, Ομοφυλοφιλία. Συμπεριφορές μη συμμόρφωσης μεταξύ ποινικού και ιατρικού ελέγχου*, Αθήνα, Κριτική, 2002, σ. 165 επ.

πορίσματα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής έρευνας (2002-2004)⁶⁴ το 47% των Ελλήνων συμφωνούσε ότι «οι gay άνδρες και οι λεσβίες πρέπει να είναι ελεύθεροι να ζουν τη ζωή τους όπως θέλουν», το 26% διαφωνούσε ενώ το 20% ήταν ανάμεσα (ούτε συμφωνούσε ούτε διαφωνούσε)! Είκοσι χρόνια μετά τα δεδομένα έχουν περίπου αντιστραφεί. Ενώ το 1983 μόνο το 1/5 των ερωτηθέντων δεν θεωρούσε ποινικά κολάσιμη την σεξουαλική σχέση ομοφύλων (ανδρών) το 2003 μόνο το 1/4 δεν αναγνώριζε την σεξουαλική ελευθερία ομοφυλόφιλων ανδρών/γυναικών και το δικαίωμα τους να επιλέξουν την οικογενειακή ζωή που επιθυμούν. Ωστόσο με βάση πιο πρόσφατα για την Ελλάδα πορίσματα (2010-2012) το ποσοστό αποδοχής ανέρχεται σε 51%. Δηλαδή τη τελευταία δεκαετία το ποσοστό αποδοχής δεν αυξήθηκε με τον ίδιο ρυθμό (μάλιστα δε έχει πέσει κατά 1 μονάδα από την αμέσως προηγούμενη καταμέτρηση). Συγκριτικά το ποσοστό είναι από τα χαμηλότερα και προσεγγίζει τις ανατολικές ευρωπαϊκές χώρες ενώ διαφοροποιείται από τις μεσογειακές⁶⁵. Επομένως με βάση τα παραπάνω προκύπτει ότι στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα, οι κοινωνικές αντιλήψεις στην Ελλάδα διχάζονται ξεκάθαρα μεταξύ νεοτέρων και γηραιότερων σε συνάρτηση με την πολιτική τοποθέτηση των ερωτωμένων. Άρα ο νομοθέτης είχε μεν να αντιμετωπίσει μια διχασμένη κοινή γνώμη αλλά δεν καλούνταν να υπερβεί την εποχή του. Πως ερμηνεύεται λοιπόν η νομοθετική αμηχανία και οι κοινωνικές αναταράξεις που προκάλεσε η νομοθετική πρωτοβουλία;

Η δυσκολία του νομοθέτη οφείλεται αφενός στο ότι η πρωτοβουλία εκδηλώθηκε, σε μια περίοδο που η δυσανεξία της ελληνικής κοινωνίας στη διαφορετικότητα μετατράπηκε σε ολοσχερή απόρριψη της με βίαιο τρόπο⁶⁶. Αφετέρου στο ότι η διεκδίκηση να αναγνωριστούν οι διαφορετικές σεξουαλικές, συντροφικές και συγγενικές σχέσεις κλονίζει την ρυθμιστική λογική του οικογενειακού δικαίου. Η ελληνική κοινωνία πρώτον δυσκολεύεται να διαχειριστεί την πολιτισμική διαφορά, γεγονός το οποίο οφείλεται στην ιστορική συγκρότηση της. Συνδέεται με το πολιτικό γίνεσθαι της ελληνικής Πολιτείας καθώς η δημοκρατία και το κράτος δικαίου εγκαθιδρύθηκαν και εμπεδώθηκαν μόλις το τελευταίο του 20^{ου} αιώνα. Σαράντα χρόνια και πλέον μετά την μεταπολίτευση η ιδιότητα του πολίτη, η κοινή αυτή συνισταμένη ατομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων δεν έχει αναπτύξει την πλήρη δυναμική της. Η

⁶⁴ European social survey (Round 2) at <http://www.europeansocialsurvey.org/data/download.html?r=2> Επισημαίνεται ότι παρατηρούνται πολλές διαφορές μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών, και ότι οι μεταβλητές της ηλικίας (κυρίως) και η πολιτική τοποθέτηση διαφοροποιούν παντού τις αντιλήψεις.

⁶⁵ Το αντίστοιχο ποσοστό στην Ισπανία ανέρχεται σε 81% και στην Πορτογαλία σε 63%.

⁶⁶ Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος (επιμ.), Τα άχθη της ετερότητας. Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21^{ου} αιώνα, σε: του ιδίου (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στην Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015², σ. 1-85, ιδίως σ. 39 επ.

κοινωνία πολιτών παρέμεινε ο λιγότερο ανεπτυγμένος ρυθμιστικός πόλος σε σύγκριση με το κράτος και την αγορά⁶⁷. Ναι μεν ο εξευρωπαϊσμός ως όραμα και διαδικασία προώθησε το λόγο για τα δικαιώματα και τους θεσμούς εποπτείας του σεβασμού τους αλλά η αρχή της ισότητας μεταξύ των «όμοιων» και των «διαφορετικών» δεν έχει πλήρως αφομοιωθεί. Η διεκδίκηση των δικαιωμάτων μοιάζει να είναι αμφίθυμη και η θεσμική ευαισθητοποίηση απέναντι στις διακρίσεις χαμηλή⁶⁸. Ειδικότερα οι διακρίσεις εξαιτίας του διαφορετικού σεξουαλικού προσανατολισμού είναι ευρύτατα διαδεδομένες στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας όπως τουλάχιστον πιστεύει το 65% των Ελλήνων πολιτών, σύμφωνα με το ειδικό ευρωβαρόμετρο του 2012⁶⁹. Στην αρχή του 21^{ου} αιώνα μετά την κατάρρευση του διπολισμού, την πλήρη ενσωμάτωση στην Ε.Ε., την εντατικοποίηση των μεταναστευτικών ροών και την οικονομική κρίση το ελληνικό «καθεστώς διαφορετικότητας» εισήλθε σε μια φάση καμπίης⁷⁰. Η φιλοξενία μεταστράφηκε σε ξενοφοβία όταν έγινε αντιληπτό ότι η ελληνική κοινωνία δεν μπορεί να αφομοιώνει όλες τις διαφορές και επομένως θα πρέπει να αποδεχτεί και να μάθει να ζει με όσες θα παραμείνουν «αχώνευτες». Την ίδια περίοδο εκδηλώθηκαν οι διεκδικήσεις των ομοφυλόφιλων να αναγνωριστεί η διαφορετική επιθυμία τους και να ενταχτούν οι σχέσεις οικειότητας στους θεσμούς του οικογενειακού δικαίου. Έτσι όταν ο διαφορετικός σεξουαλικός προσανατολισμός έγινε πιο ορατός από ποτέ και παρά την ενίσχυση του νομικού πλαισίου για την απαγόρευση των διακρίσεων και λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού (ν.3304/2005, 3769/2009 και 3896/2010) εκδηλώθηκε ομοφοβική βία όπως δείχνουν τα πορίσματα του Δικτύου Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής βίας (2011-2014)⁷¹. Υπερβαίνοντας την αδράνεια και την άρνηση αποδοχής της νέας πραγματικότητας, ο ν.4285/2014 ενέταξε τον σεξουαλικό προσανατολισμό στα ρατσιστικά κίνητρα εγκλημάτων που αυξάνουν τα κατώτερα όρια των ποινών όσων τιμωρούνται επειδή τα

⁶⁷ Μουζέλης, Νίκος & Παγουλάτος Γιώργος, Κοινωνία Πολιτών και ιδιότητα του Πολίτη στην Μεταπολεμική Ελλάδα, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 2003, 22, σ. 5-29.

⁶⁸ Rethimiotaki, Helen, Old and new sources of disobedience towards the Law in Greek society after the crisis, Congrès Mondial organisé par le Comité de Recherche en Sociologie du Droit de l'Association Internationale de Sociologie - ISA/RCSL, *Sociologie du droit et action politique*, Toulouse, 3-6 Septembre 2013

⁶⁹ Το ποσοστό αυξάνεται σε όσους δηλώνουν ότι γνωρίζουν ομόφυλα ζευγάρια, Special Eurobarometer 393 / Wave EB77.4 TNS Opinion & Social Discrimination in the EU 2012, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_393_en.pdf

⁷⁰ Παπαταξιάρχης (2015α) όπ. π. σ. 42

⁷¹ Θεοφιλόπουλος, Θανάσης (επιμ.), «Πες το σ'εμάς», *Ομοφοβία και τρανσοφοβία στην Ελλάδα*, Colour Youth, Κοινότητα LGBT Νέων Αθήνας, 2015 και του ιδίου *Η νομική προστασία του σεξουαλικού προσανατολισμού και της ταυτότητας φύλου: καταπολεμώντας τις διακρίσεις τα εγκλήματα και τη ρητορική μίσους*, Colour Youth, Κοινότητα LGBT Νέων Αθήνας, 2015.

διέπραξαν. Έτσι εκδηλώνει την ιδιαίτερη απαξία της ελληνικής έννομης τάξης για τέτοιου είδους κίνητρα.

Δεύτερον οι διεκδικήσεις των ομοφυλόφιλων και οι συμβιώσεις ετερόφυλων και ομόφυλων ζευγαριών έχουν κλονίσει de facto την κυρίαρχη νοσηματοδότηση των σχέσεων συντροφικότητας και τη θεσμική έκφρασή τους. Οι πρώτες κλονίζουν την μοναδικότητα του γαμήλιου θεσμού. Οι δεύτερες πιέζουν προς την απάλειψη της έμφυλης διαφοράς, την μέχρι πρότινος *conditio sine qua non* προϋπόθεση του συντροφικού ή συζυγικού δεσμού. Σύμφωνα με την παραπάνω έρευνα για ένα μεγάλο τμήμα των Ελλήνων πολιτών ιδίως οι νέοι κάτω των 40 ετών δεν θεωρούν πλέον ότι η έμφυλη διαφορά στα μέλη του ζευγαριού αποτελεί συστατικό στοιχείο της υπόστασης του⁷². Αυτό δείχνει ότι η διαδικασία της αποφυσικοποίησης των έμφυλων και σεξουαλικών ταυτίσεων έχει προχωρήσει. Η διαδικασία εννοιολόγησης έμφυλου εαυτού έχει ήδη αλλάξει για τα δρώντα υποκείμενα. Επιπλέον δείχνει ότι το ατομικό επίπεδο έχει πλέον διαφοροποιηθεί και διακρίνεται τόσο απέναντι στο κράτος όσο και την κοινωνία τουλάχιστον σε τμήματα Ελλήνων πολιτών. Το ζήτημα βέβαια δεν είναι ποσοτικό αλλά ποιοτικό. Οι πρακτικές των εναλλακτικών μορφών συμβιώσεων τόσο ετερόφυλων όσο και ομόφυλων ζευγαριών εκφράζουν διαφορετικές επιλογές ζωής από τις κρατούσες. Η πρόκληση που θέτουν οι εναλλακτικές μορφές συμβίωσης και στο ελληνικό οικογενειακό δίκαιο δεν είναι μόνον η αποθητικοποίηση του γάμου⁷³ αλλά πρωτίστερα αυτή της σεξουαλικότητας. Η αναγνώριση της ελευθερίας διαφορετικών επιλογών προϋποθέτει την αποδοχή ότι οι ταυτότητες είναι σχετικές και τα όρια τους είναι διαπραγματεύσιμα μέσω μιας διαδικασίας αμοιβαίων συγκλίσεων⁷⁴. Επομένως και το ελληνικό οικογενειακό δίκαιο καλείται να ρυθμίσει την ένταση ταυτότητας-ετερότητας με τον διπλό τρόπο που διαθέτει το δίκαιο να οργανώνει ταυτόχρονα τις κοινωνικές συμπεριφορές και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις τόσο σε πρακτικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο⁷⁵. Το δίκαιο δεν συνυφαίνεται μόνο με την πολιτική εξουσία. Ο λόγος του συνδιαμορφώνει τα ατομικά υποκείμενα ως συμβολική τάξη μιας κοινωνίας σε σχέση με την οποία τα άτομα διαμορφώνουν ελεύθερα ή όχι την ταυτότητα τους⁷⁶. Εάν τώρα μια Πολιτεία εξακολουθεί να θέλει και να

⁷² Βλ. υποσημείωση 68

⁷³ Καρμτσιδου, Ιφιγένεια, Τάσεις αποθητικοποίησης του γάμου στα σύγχρονα κράτη πρόνοιας: το «Σύμφωνο κοινωνικής αλληλεγγύης» στη Γαλλία, *ΔτΑ*, 2003, 20, σ. 1151-1170.

⁷⁴ Και όχι της εξομίωσης μέσω μιας μονόπλευρης κίνησης ατελούς ταύτισης, Παπαταξιάρχης (2015α) όπ. π. σ. 42

⁷⁵ Chevallier, Jacques, *L'ordre juridique*, in : C.U.R.A.P.P., *Le droit en procès*, Paris, P.U.F., 1983, pp. 7-49.

⁷⁶ Παπαδοπούλου (2014) όπ. π. σ. 752 όπου παραπέμπει σε Κραβαρίτου, Γιώτα, Οι συναισθηματικοί δεσμοί ως εκφάνσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων και η προώθηση τους μέσα από τον κοινωνικό διάλογο, σε: *Τμητικό τόμο για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη III*,

μπορεί να επιβάλλει μια ενιαία ταυτότητα επειδή την προκρίνει ως ηθικά ανώτερη ή εάν αποδέχεται την ποικιλία εκδοχών της παραμένοντας ηθικά ουδέτερη απέναντι σε αυτές σχετίζεται με το πόσο φιλελεύθερη είναι, δηλαδή με το εύρος και το βάθος της δημοκρατίας της⁷⁷. Σε κάθε περίπτωση ο νομοθέτης διατηρεί την διακριτική ευχέρεια να επιλέξει την στιγμή που θα κρίνει κατάλληλη για να αντιστοιχίσει τις νομικές με τις κοινωνικές σχέσεις συντροφικότητας και συγγένειας⁷⁸. Επίσης έχει την ευχέρεια να προσδιορίσει την εμβέλεια της ρύθμισης του. Και τα δύο προϋποθέτουν ότι έχει ωριμάσει η πολιτική βούληση για νομοθέτηση.

3. Οι κινηματικές διεκδικήσεις του ομοφυλοφιλικού κινήματος και η ενεργοποίηση του εθνικού δικαστή

Ένα χρόνο πριν από την πρώτη νομοθετική πρωτοβουλία για τη θεσμοθέτηση του συμφώνου συμβίωσης η νεοσυσταθείσα από τον Απρίλιο του 2004 ΜΚΟ, «Ομοφυλοφιλική Λεσβιακή Κοινότητα Ελλάδας» (ΟΛΚΕ) απεύθυνε στην Εθνική Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου το αίτημα να αναγνωριστεί νομοθετικά η δυνατότητα ομόφυλων ζευγαριών να συνάψουν πολιτικό γάμο. Σύμφωνα με την ΟΛΚΕ⁷⁹ ήταν ένα θετικό, διεκδικητικό αίτημα, ένα βήμα ακόμα πέρα από την καταγγελία για δυσμενείς διακρίσεις που υφίστανται στο κληρονομικό, εργασιακό, φορολογικό, ασφαλιστικό και συνταξιοδοτικό πεδίο⁸⁰. Το αίτημα αποσκοπούσε πρώτον στο να καταδείξει στην ελληνική κοινωνία ότι και τα ομόφυλα ζευγάρια μπορούν να κάνουν οικογένεια, να δημιουργήσουν συμβιωτικές σχέσεις με βάθος και διάρκεια. Με αυτόν τον τρόπο επεδίωκε να αποστιγματίσει τους ομοφυλόφιλους τροποποιώντας την δημόσια εικόνα τους. Άλλοτε υποπολιτισμική ομάδα ή κατηγορία που επιδίδονταν σε ανομολόγητες και κρυφές σεξουαλικές πρακτικές, νομιμοποιούνταν πλέον να αποκαλυφθούν ευθαρσώς δημόσια αφού το είδος των σχέσεων οικειότητας που αναπτύσσουν δεν διαφέρει ουσιαστικά από αυτές των ετεροφυλόφιλων. Δεύτερον το αίτημα στόχευε να προκαλέσει σφαιρική,

Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 2007, σ.255-270 ιδίως σ. 269 υποσ. 16

⁷⁷ Ibid σ. 758

⁷⁸ Παπαδοπούλου-Κλαμαρή, Δημήτρα, *Η συγγένεια. Θεμελίωση-Καταχώριση-Προστασία*, Αθήνα, Αντ. Ν.Σάκκουλας, 2010, σ. 50.

⁷⁹ Βλάμη, Ευαγγελία, Δαμάσκος, Παναγιώτης και Τσαμπρούνης, Δημήτρης (ΟΛΚΕ), Ο γάμος μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου ως δικαίωμα. Βήματα για την κατάκτηση του, σε: Νίκος Χατζητρύφων & Θεοφανώ Παπαζήση (επιμ.), *Το φύλο και η συμπεριφορά του. Οικογένειες από ομόφυλα ζευγάρια*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2007, σ. 185-191.

⁸⁰ ΟΛΚΕ, 'Αίτημα της ΟΛΚΕ στην ΕΕΔΑ, στο *Ζητήματα Δικαιοδοσίας του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων για την Νομοθετική, Δικαστική και Κοινωνική Προστασία και Ισότητα των Λεσβιών, των Gay και των Αμφισεξουαλικών*, Θέμης Κατσαγιάννης (επιμ)(ΟΛΚΕ, 2010), 215-18, <https://app.box.com/s/72ilqgur4qyyqa2o7d7e> (ημερομηνία πρόσβασης 6 Ιουνίου 2016).

δημόσια συζήτηση για αυτές τις σχέσεις και εάν ο νομοθέτης το ικανοποιούσε, θα καταξίωνε κοινωνικά τα άτομα με ομοερωτικό προσανατολισμό, με βάση σχετικές έρευνες σε άλλες χώρες. Διεκδικούσε επομένως πλήρη νομική αλλαγή που θα νομιμοποιούσε και θα επέφερε την πολιτισμική και την κοινωνική αποδοχή ζευγαριών χωρίς έμφυλη διαφορά. Στόχευε όχι μόνο την αναγνώριση ατομικών δικαιωμάτων και την ίση μεταχείριση των ομοφυλόφιλων αλλά και την πλήρη συμπερίληψη των σχέσεων οικειότητας στους θεσμούς του οικογενειακού δικαίου. Η αποφασιστικότητα του κινήματος να εκνομικεύσει τα αιτήματα του φάνηκε και από τον δικαστικό ακτιβισμό του με τους γάμους της Τήλου. Δεδομένου ότι το ομοφυλοφιλικό κίνημα ξεκίνησε στην Ελλάδα μετά την μεταπολίτευση τίθεται το ερώτημα γιατί ένα τέτοιο αίτημα τέθηκε την δεδομένη στιγμή και ποια είναι η σημασία του υπό την οπτική της ανθρωπολογίας αλλά και της κοινωνιολογίας του δικαίου.

Η ιστορική αναδρομή δείχνει ότι και στην Ελλάδα το κίνημα εξελίχτηκε μέσα από μια διάδραση με τον εθνικό νομοθέτη, τους ευαισθητοποιημένους πολιτικούς χώρους στο σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την υποστήριξη επώνυμων καλλιτεχνών και ακαδημαϊκών. Από την αρχή η δυναμική του κινήματος ξεδιπλώνεται με συνεχείς αναφορές σε πολλά και κάθε φορά διαφορετικά «αλλού»⁸¹ χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ακολουθεί ένα προκαθορισμένο εξελικτικό μονοπάτι αφού κάθε πολιτισμικό πλαίσιο αναφοράς αποτελεί ένα ανθρωπολογικά μοναδικό συνδυασμό⁸². Παράλληλα συντονίζεται με τις ελληνικές νομικο πολιτικές αλλαγές και τις πολιτισμικές διεργασίες. Αφορμή για την ίδρυση της ΑΚΟΕ (Απελευθερωτικό Κίνημα Ομοφυλόφιλων Ελλάδας) της πρώτης οργάνωσης για τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων, το 1977, ήταν ένα νομοσχέδιο που επιχειρούσε να εντείνει τον ποινικό και ιατρικό έλεγχο της ομοφυλοφιλίας συνεχίζοντας τις «επιχειρήσεις αρετής» μετά την δικτατορία⁸³. Το 1978 ιδρύεται η Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων γυναικών και επειδή η εποχή ευνοούσε την αμφισβήτηση, ακολούθησε η έκδοση ιστορικών εντύπων όπως το ΑΜΦΙ (1978-1990), το ΚΡΑΞΙΜΟ (1981-1993) και η ΛΑΒΡΥΣ (1982-1983)⁸⁴ με όραμα την απελευθέρωση

⁸¹ Riedel, Brian Scott, *Elsewheres: Greek LGBT activists and the imagination of a movement*, Doctoral, Rice University, 2005, <http://hdl.handle.net/1911/18810>, σ. 134. Κάθε φορά η ομοφυλοφιλική κοινότητα και εκείνοι που μιλούν στο όνομα της, «επιλέγουν» με ποιο αλλού συγκρίνουν τις κατακτήσεις τους, εντός της διαπάλης για την πολιτισμική θέση της Ελλάδας μεταξύ δύσης ή/και Ανατολής Herzfeld (1985) όπ. π.

⁸² Καντσά (2012) όπ. π., σ. 29-52

⁸³ Τα άρθρα 7 και 16 του νομοσχεδίου «Περί της εξ αφροδισίων νόσων προστασίας και συναφών θεμάτων» προέβλεπαν την υποχρεωτική υποβολή σε ιατρικές εξετάσεις με την μέριμνα της αστυνομίας και την απειλή ποινής σε όποιον περιφερόταν σε οδούς, πλατείες και άλλους χώρους συγκέντρωσης «επί εμφανή σκοπώ την προσέλκυση αρρένων προς τέλεσιν παρά φύσιν ασελγείας», Κουκουτσάκη όπ. π. σ. 168. Το νομοσχέδιο αποσύρθηκε μετά την κινητοποίηση, τις συλλογές υπογραφών και τις εκδηλώσεις συμπαράστασης.

⁸⁴ Θεοδωρακόπουλος, Λουκάς, «Αμφί» και Απελευθέρωση, Αθήνα, Πολύχρωμος Πλανήτης, 2005, Καντσά, Βενετία, Η Λάβρυς: Συνοπτική παρουσίαση ενός ελληνικού λεσβιακού

της σεξουαλικής επιθυμίας από την κάθε είδους καταπίεση. Στη δεύτερη φάση ιδρύθηκε η Ελληνική Κοινότητα Ομοφυλοφίλων στην Αθήνα (1988) και η Σύμπραξη κατά της Ομοφυλοφιλίας στην Θεσσαλονίκη (1995). Οργανώθηκαν τα πρώτα φεστιβάλ Υπερηφάνειας στην Αθήνα (1992-1995) και αναζωογονήθηκε η τάση έκφρασης αυτόνομων, γυναικείων ομάδων μέσω εντύπων όπως π.χ. το περιοδικό ΜΑΝΤΑΜ ΓΚΟΥ (1995-1997)⁸⁵. Τέλος σε Τρίτη φάση, την δεκαετία '00 από τη μια μεριά δημιουργήθηκαν οργανώσεις που διεκδίκησαν την ενεργοποίηση του νομικού οπλοστασίου

αμυντικά στην αρχή όπως η Πρωτοβουλία Ομοφυλόφιλων Πολιτών (2003) κατά των διακρίσεων και της βίαιης απόρριψης. Η οργάνωση μετεξελίχτηκε στην Ομοφυλοφιλική Λεσβιακή Κοινότητα Ελλάδας (2004) που διεκδικεί μαχητικά τον σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων των ομοφυλόφιλων πολιτών εμπλέκοντας και τους μηχανισμούς δικαιοδοτικής προστασίας της ευρωπαϊκής έννομης τάξης. Τον ίδιο στόχο έχει θέσει και το Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών (2010). Από την άλλη μεριά και χάρη στις δυνατότητες της δικτύωσης που δίνει η ηλεκτρονική επικοινωνία μέσα από ιστοσελίδες, blogs και ηλεκτρονικά έντυπα⁸⁶ αναδύθηκαν συλλογικότητες που επιδιώκουν ορατότητα και είτε αναζητούν νοηματικές εκδοχές εναλλακτικών ταυτοτήτων με αναφορά σε μια ελευθεριακή πολιτική είτε επιζητούν την πλήρη αποδόμηση τους σε μια queer οπτική⁸⁷. Άρα το ελληνικό, ομοφυλοφιλικό κίνημα αναπτύχθηκε μέσα από τις συνεχείς μεταμορφώσεις του. Το επίδικο αντικείμενο άλλαξε σε συνάρτηση με την ευρύτερη πολιτική συγκυρία.

Αρχικά την δεκαετία '80, οι ομάδες «αυτογνωσίας» ήθελαν να ενισχύσουν την συνειδητοποίηση ενός ειδικότερου κοινού και να ευαισθητοποιήσουν ένα ευρύτερο που εμπορούνταν από την απελευθερωτική δυναμική της μεταπολίτευσης. Σε αυτό το πλαίσιο η σεξουαλικότητα πολιτικοποιήθηκε. Το ότι το κίνημα είχε εστιαστεί περισσότερο στην χειραφέτηση της επιθυμίας παρά στα υποκείμενα της συναρτάται με την πολιτισμική εννοιολόγηση της ομοφυλοφιλίας εκείνη την περίοδο, που μόλις είχε αρχίσει να αλλάζει. Η παραδοσιακή αναπαράσταση της «αρρενωπής

περιοδικού, Δίνη, 8/1995-1996, σ. 73-95, Καντσά (2012) όπ. π. σ. 51 και Γιαννακόπουλος, Κώστας, «Ομοφυλοφιλικό κίνημα», σε: Βαμβακάς & Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, σ.392-394.

⁸⁵ Τσαμπρούνης, Δημήτριος (επιμ.), *Η ιστορία του λεσβιακού, γκέι, αμφί, τρανς ελληνικού κινήματος: μια πρώτη αποτίμηση*, Αθήνα, Futura, 2008.

⁸⁶ Όπως οι εκδόσεις Πολύχρωμος Πλανήτης, www.colourfulplanet.com βλ Καντσά (2012) όπ. π. σελ. 40

⁸⁷ Ενδεικτικά Ομοφυλοφιλική Λεσβιακή Ομάδα (2000) με το περιοδικό «Νταλικά», Homorebels, QVZin και Πρίζα. Η δυναμική τους αναδεικνύεται από το διεπιστημονικό πεδίο των σπουδών ΛΟΑΤΚΙ στην Ελλάδα, Αποστολέλλη, Άννα & Χαλκιά, Αλεξάνδρα, Εισαγωγή, σε: Άννα Αποστολέλλη & Αλεξάνδρα Χαλκιά (επιμ.), *Σώμα, Φύλο, Σεξουαλικότητα. ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, 2012, σ.15-27, σ.18.

ομοφυλοφιλίας» ως πρακτικής μεταξύ ανδρών που χωρίς να προσδίδει κάποια ταυτότητα στους «ενεργητικούς» εκθήλυνε τους «παθητικούς», συνυπήρχε ήδη στις μεγάλες πόλεις με την gay ομοφυλοφιλία που προσδίδει μια εναλλακτική σεξουαλική ταυτότητα στους άνδρες⁸⁸. Σε κάθε περίπτωση θεωρούνταν μια ιδιωτική και απόκρυφη υπόθεση. Το έντονο κοινωνικό στίγμα της ομοφυλοφιλίας απέτρεψε ακόμα την δικτύωση των ομοφυλόφιλων για την αντιμετώπιση του AIDS. Η ενδιάμεση δεκαετία '90 ήταν μια μεταβατική περίοδος κατά την οποία επαναπροσδιορίστηκαν τα όρια δημόσιου και ιδιωτικού στην ελληνική κοινωνία και όσον αφορά την σεξουαλικότητα. Η εκδοτική έκρηξη νέας μορφής εντύπων, η διάχυση οπτακουστικού υλικού και το άνοιγμα της αγοράς σεξουαλικών προϊόντων και υπηρεσιών σε καθεστώς οικονομικής ευημερίας την απενοχοποίησαν και την ανασηματοδότησαν. Η εμπορευματοποίηση συνέδεσε την σεξουαλικότητα με την ελευθερία επιλογής. Πριν ακόμα τα κοινωνικά υποκείμενα την διεκδικήσουν με αναφορά στην ιδιότητα του πολίτη φάνηκε ότι μπορεί να την απολαύσουν με την ιδιότητα του καταναλωτή. Η ελληνική κοινωνία να μεν διαποτίστηκε από την πολιτισμική λογική της μετανεωτερικότητας αλλά διφορούμενα και με σχιζοειδή τρόπο πυροδοτώντας μια δράση και αντίδραση⁸⁹. Η ευαισθητοποίηση στα ανθρώπινα δικαιώματα και η δημιουργία θεσμών εποπτείας στο πλαίσιο του εξευρωπαϊσμού τα συνέδεσαν. Πριν τα υποκείμενα καλούνταν να ενεργοποιήσουν μια εκ των προτέρων δεδομένη σεξουαλική ταυτότητα με βάση το ανατομικό φύλο τους την οποία δεν μπορούσαν να αλλάξουν με τις σεξουαλικές πρακτικές τους. Μετά είχαν την ελευθερία της επιλογής μεταξύ περισσότερων ταυτοτήτων, καλούμενα να είναι ειλικρινείς στον εαυτό τους και τους άλλους χωρίς να δεσμεύονται από το φύλο τους. Όπως αναφέρθηκε η διολίσθηση συνέβη εντός του έμφυλα προσδιορισμένου, ουσιοκρατικού μοντέλου της σεξουαλικότητας και ίσχυε παράλληλα με αυτό χωρίς να το ανατρέψει. Οι οργανώσεις ομοφυλόφιλων και τα έντυπα τους υιοθετούν την επιχειρηματολογία με όρους δικαιωμάτων εναντίον των διακρίσεων. Σε κάποιο βαθμό αμφισβητείται όμως η διεκδίκηση της ισονομίας με όρους ταυτότητας που επιδιώκει να καταργήσει την διαφορά⁹⁰. Μήπως η εξομοίωση που

⁸⁸ Γιαννακόπουλος, Κώστας, Πολιτικές σεξουαλικότητας και υγείας την εποχή του AIDS, *Σύγχρονα Θέματα*, 1998, 66, σ. 76-86 και του ιδίου Ανδρική ταυτότητα, σώμα και ομόφυλες σχέσεις. Μια προσέγγιση του φύλου και της σεξουαλικότητας, σε: Σωτήρης Δημητρίου (επιμ), *Ανθρωπολογία των φύλων*, Αθήνα, Σαββάλας, 2001, σ. 161-187.

⁸⁹ Η φιλελεύθερη-ελευθεριακή αποδέσμευση ενεργοποίησε και την αντίστροφη αυταρχική-νεοσυντηρητική τάση. Το νέο αυτό δίπολο, κοινό σε όλες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες τείνει να επικαλύψει το «Ανατολή-Δύση», Σεβαστάκης ό.π. σ. 164.

⁹⁰ Kantsa, Venetia, The price of marriage: Same-sex sexualities and citizenship in Greece, *Sexualities*, 2014 (α), vol. 17 (7) p. 818-836.

κορυφώνεται με τις γαμήλιες διεκδικήσεις σηματοδοτεί την υποχώρηση στο κυρίαρχο πρότυπο που αποκρυσταλλώνεται στο γάμο;

Την δεκαετία '00 καθώς η ενωσιακή ολοκλήρωση βαθαίνει οι διεκδικήσεις εντείνονται. Αφορμή υπήρξε πάλι μια επιχείρηση αρετής το 2003 σε ένα αθηναϊκό club, με τραγική κατάληξη για έναν συλληφθέντα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το ιδρυτικό κείμενο της σύμπραξης για την υπεράσπιση της ομοφυλοφιλίας⁹¹, οι ομοφυλόφιλοι/ες απόκτησαν φωνή και στην Ελλάδα. Αμυνόμενοι κατά του ανεπίσημου πλην αποτελεσματικού αποκλεισμού τους από το δημόσιο λόγο, επιδίωκαν να αντιμετωπίσουν την ομοφοβική επίθεση κατά της γενετήσιας ελευθερίας των πολιτών. Τα νομικά αιτήματα τους ήταν να σταματήσουν οι διακρίσεις λόγω ομοερωτικού προσανατολισμού. Ζητούσαν πρώτον να καταργηθούν το άρθρο 347ΠΚ που ποινικοποιούσε την παρά φύση ασέλγεια από κερδοσκοπία και να διευρυνθούν τα κριτήρια του αντιρατσιστικού ν. 927/79 ώστε να συμπεριληφθεί ο σεξουαλικός προσανατολισμός. Δεύτερον ζητούσαν να εναρμονιστεί η ελληνική νομοθεσία με τις πολιτικές προστασίας των ομοφυλόφιλων πολιτών (άρθρο 13 της συνθήκης Άμστερνταμ του 1997) και άρθρο 21 του χάρτη θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε. που εξέφραζαν την νέα αντίληψη για την ερωτική ζωή των ευρωπαϊκών πολιτών. Τα νομικά αυτά αιτήματα απευθύνθηκαν ευθέως και σαφώς στους θεσμούς, στον νομοθέτη και τον δικαστή διαμέσου του ευρωπαϊκού νομικού οπλοστασίου της Ε.Ε. κατά των διακρίσεων λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού. Ναι μεν προβλήθηκαν στο όνομα μιας μειονοτικής συλλογικότητας αλλά έλαβαν την μορφή ατομικών δικαιωμάτων ο σεβασμός των οποίων θεμελιώνεται ευκολότερα, όπως δείχνει η ιστορική εμπειρία. Το κράτος κλήθηκε να μην κάνει διακριτική μεταχείριση αλλά να σεβαστεί τους ομοφυλόφιλους πολίτες του και τα άτομα εντός της επικράτειας του και να τα προστατεύει από την προσβολή ιδιωτών. Σε ενάντια περίπτωση ήταν αποφασισμένοι να διεκδικήσουν την προστασία τους ενώπιον των ευρωπαϊκών δικαιοδοτικών οργάνων. Το ευρωπαϊκό κεκτημένο υπήρξε μοχλός προώθησης της κινηματικής δράσης μέσω της εκνομίκευσης των αιτημάτων σε όλη την Ευρώπη⁹². Πλέον ο αγώνας δεν ήταν μόνο κοινωνικός αλλά έγινε και νομικός. Το σύνθημα «Είμαστε και εμείς ευρωπαίοι!» έχει ακουστεί από όλα τα ομοφυλοφιλικά κινήματα στις χώρες της νότιας Ευρώπη που φέρουν τα ίχνη των αυταρχικών καθεστώτων και εξακολουθούν να προσδίδουν υψηλή πολιτισμική αξία στον οικογενειακό θεσμό⁹³.

⁹¹ Οι ομοφυλόφιλοι/ες στην Ελλάδα έχουν φωνή, από 12 οργανώσεις, 14/4/2003 http://www.genderpanteion.gr/gr/other/files/3946109696a%20exoy%20_fwnh-2003.pdf

⁹² Stychin, C. & Herman, D. (eds), *Sexuality in the legal Arena*, London, The Athlon Press, 2000 και Stychin C., *Sexual citizenship in the European Union*, *Citizenship Studies*, 2001, 5 (3) p. 285-301.

⁹³ Santos, Ana Cristina, *Social Movements and Sexual Citizenship in Southern Europe*,

Η νέα κατεύθυνση εμπότισε και την ελληνική νομολογία που αποστιγμάτισε την σεξουαλική σχέση μεταξύ ανδρών ακόμα και όταν τελείται με σκοπό το οικονομικό αντάλλαγμα. Αρχικά ήδη από το 2001 απενεργοποίησε το άρθρο 347ΠΚ που τιμωρούσε την σεξουαλική πράξη μεταξύ ανδρών με οικονομικό αντάλλαγμα βάσει της αιτιολογίας ότι αποτελούσε διάκριση λόγω φύλου εις βάρος των ανδρών έναντι των γυναικών αφού και τα δύο φύλα μπορούν νόμιμα να παρέχουν σεξουαλικές υπηρεσίες με αμοιβή βάσει του ν. 2734/1999⁹⁴. Στη συνέχεια το 2006 ο Άρειος Πάγος (Απ. 981/2006) αναγνώρισε ότι είναι νομικά αδιάφορο εάν οι σεξουαλικές σχέσεις είναι ομοφυλοφιλικές ή ετεροφυλοφιλικές ακόμα και όταν γίνονται με αμοιβή⁹⁵. Ενώ όμως η νομολογία άρχισε να αναγνωρίζει το θεμελιώδες δικαίωμα του ερωτικού αυτοκαθορισμού, επανεκτιμώντας τις αντιλήψεις του σύγχρονου, μέσου συνετού Έλληνα και ευρωπαίου πολίτη δεν επέδειξε και μια αντίστοιχη τάση να συμπεριλάβει τα εναλλακτικά σχήματα ⁹⁶. Εξάλλου όπως αναφέρθηκε η ελληνική νομολογία δεν δείχνει σταθερή τάση να εγκολπώσει και τις άτυπες συμβιώσεις ετερόφυλων, διευρύνοντας την έννοια της οικογένειας. Πολύ περισσότερο δεν τείνει να συμπεριλάβει και τις σχέσεις οικειότητας ομοφύλων. Παρόλα αυτά και οι Έλληνες ακτιβιστές κορύφωσαν την αντιπαράθεση τοποθετώντας στο επίκεντρο των διεκδικήσεων τον νομικό ορισμό της οικογένειας. Ιδιοποιήθηκαν στρατηγικά την έννοια της οικογένειας προκειμένου να προκαλέσουν συζήτηση με σκοπό να αναδευτεί ο δημόσιος διάλογος για την «ουσία» της συντροφικότητας και της οικογένειας. Συνήθως δε προκαλείται μια διερεύνηση του νοήματος των σχετικών συνταγματικών διατάξεων ώστε να ανοίξει η νομική συζήτηση για το εάν ο κοινός νομοθέτης του οικογενειακού δικαίου με την ρυθμιστική παρέμβαση ή την σιωπή του συμμορφώνεται με αυτές ή τις παραβιάζει. Λίγο πριν τον πρώτο νόμο για το σύμφωνο συμβίωσης στις 3/6/2008 εμπνεόμενα από την Γαλλία⁹⁷ δύο

The Palgrave Macmillan, 2013, σ. 83 επ.

⁹⁴ Riedel όπ. π. σ. 274 Στις 16/10/2001 το Τριμελές Εφετείο Κακουργημάτων Αθήνας αθώωσε τους εμπλεκόμενους σε «ροζ σκάνδαλο» στον καλλιτεχνικό χώρο.

⁹⁵ Ραβδάς, Παντελής, Το «τρίτο φύλο» ενώπιον του «μέσου» ανθρώπου, σε: Μαρίνα Μαροπούλου (2008) όπ.π. σ. 129-147. Παρά το ότι η εν λόγω υπόθεση είναι ιδεοτυπική αφού συγκεντρώνει όλα τα κοινωνικά στερεότυπα για την τάξη, το φύλο και την εθνικότητα που προσδίδουν ιδιαίτερη ηθική απαξία στις σεξουαλικές σχέσεις ανδρών με οικονομικό αντάλλαγμα δεν οδήγησαν τον δικαστή να αποφασίσει ότι αντίκεινται στα χρηστά ήθη που κρίνονται με αναφορά στον «μέσο» συνετό άνθρωπο.

⁹⁶ Υπερβαίνοντας την μέριμνα για την συντήρηση της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων εις βάρος των παραβιάσεων της αρχής της ισότητας, Παπαδοπούλου (2014) όπ. π. σ. 757 όπου παραπέμπει τον Μάνεση, Αριστόβουλο, Η συνταγματική καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών όπ. π. σ. 85.

⁹⁷ Η συγκεκριμένη υπόθεση αφορούσε ένα ζευγάρι Γάλλων ανδρών, που τέλεσαν πολιτικό γάμο στο δημαρχείο της πόλης Bègles (Gironde) στις 4 Ιουνίου 2004. Στις 22 Ιουνίου, ο Εισαγγελέας ζήτησε την ακύρωση του γάμου. Τα γαλλικά δικαστήρια αποφάνθηκαν ότι ο γάμος είναι άκυρος διότι στη γαλλική νομοθεσία απαραίτητη προϋπόθεση σύναψης γάμου αποτελεί η ετερότητα φύλου. Το ζευγάρι προσέφυγε στο ΕΔΔΑ (αρ. 40183/07)

ομόφυλα ζευγάρια, γυναικών και ανδρών τέλεσαν πολιτικούς γάμους στην Τήλο. Αμέσως κινητοποιήθηκε ο Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου για να επισημάνει ότι "η διαφορά φύλου αποτελεί τη βασική και αυτονόητη προϋπόθεση για την έγκυρη σύσταση του γάμου"⁹⁸. Επομένως, ο γάμος μεταξύ ομόφυλων είναι ανυπόστατος και οι δήμαρχοι που τελούν γάμους ομοφύλων διαπράττουν παράβαση καθήκοντος (259 ΠΚ). Η Εισαγγελία Πλημμελειοδικών Ρόδου συνέταξε δικογραφία και άσκησε ποινική δίωξη εις βάρος του δημάρχου για το αδίκημα της παράβασης καθήκοντος και εις βάρος των δύο ζευγαριών για ηθική αυτουργία σε παράβαση καθήκοντος από κοινού. Το 2012 με βούλευμά του, το Συμβούλιο Πλημμελειοδικών Ρόδου έπαυσε τις διώξεις. Επιπρόσθετα, η εισαγγελία Πρωτοδικών Ρόδου άσκησε αναγνωριστικές αγωγές (24/6/2008) εναντίον των ομόφυλων ζευγαριών και του δημάρχου Τήλου ζητώντας να αναγνωριστεί το ανυπόστατο των τελεσθέντων πολιτικών γάμων. Στις 30 Ιουνίου του 2009 δημοσιεύτηκαν οι αποφάσεις του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ρόδου (114/115-2009) που έκαναν δεκτές εν μέρει τις αναγνωριστικές αγωγές του προϊσταμένου της Εισαγγελίας Πλημμελειοδικών Ρόδου σε βάρος των ομόφυλων ζευγαριών και αναγνώρισαν ότι οι γάμοι είναι ανυπόστατοι χωρίς να δεχτεί ότι ο δήμαρχος γνώριζε πως η ενέργεια ήταν παράνομη⁹⁹. Το 2011 το Πολιτικό Εφετείο Δωδεκανήσου με τις αποφάσεις του 83/2011 και 134/2011 απέρριψε τις εφέσεις των ομοφύλων ζευγαριών που τέλεσαν πολιτικό γάμο, δεχόμενο το σκεπτικό των πρωτόδικων αποφάσεων (ΠΠρΡόδου 114 και 115/2009) με τις οποίες κηρύχθηκαν ανυπόστατοι οι δύο γάμοι.

επικαλούμενο ότι η ακύρωση του γάμου παραβιάζει τα άρθρα 8 για το σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής σε συνδυασμό με τα άρθρα 12 για το δικαίωμα σύναψης γάμου και 14 για την απαγόρευση διακρίσεων λόγω φύλου και σεξουαλικού προσανατολισμού της ΕΣΔΑ. Στο μεταξύ, στις 17 / 5/ 2013, με τον ν. 2013-404 θεσμοθετήθηκε ο γάμος μεταξύ ομοφύλων στην Γαλλία. Με την απόφαση της 9ης Ιουνίου 2016 το ΕΔΔΑ έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση των άρθρων εφόσον τα μέρη βάσει του ισχύοντος τότε γαλλικού δικαίου θα μπορούσαν να συνάψουν την πολιτική ένωση του *pacte civil de solidarité*, τονίζοντας ότι το διαφορετικό νομικό καθεστώς της δεν το καθιστά υποδεέστερη. Επισήμανε δε ότι το δικαστήριο έχει καταδικάσει είτε την έλλειψη οποιασδήποτε νομοθετικής κατοχύρωσης της πολιτικής ένωσης ομοφύλων ζευγαριών (*Oliari* κá κατά Ιταλίας) είτε την πρόβλεψη συμφώνου συμβίωσης μόνο για ετερόφυλα ζευγάρια (*Βαλλανιάτος* κá κατά Ελλάδας) .

⁹⁸ Με την υπ' αριθμ. 2223/30-5-2008 παραγγελία προς τον προς τον Εισαγγελέα Πρωτοδικών Ρόδου και με την από 3/6/2008 εγκύκλιό του προς όλους τους Εισαγγελείς Πρωτοδικών της χώρας (ΕγκΕισΑΠ 5/2008)

⁹⁹ Σωτηρόπουλος, Βασίλης, Το δικαίωμα στο γάμο: Η δικαστική αναζήτηση της ανυπόστατης απαγόρευσης, *ΝοΒ* 2009, 57, σ. 2002-8, Νικολόπουλος, Παναγιώτης, Το ανυπόστατο του γάμου ομόφυλων προσώπων. Με αφορμή τις ΠΠρΡόδου 114/2009 και 115/2009, *ΝοΒ* 2009, 57, 5, σ. 1075-82, Παπαζήση, Θεοφανώ, Παρατήρηση στην ΠΠρΡόδου 114/2009, *ΧρΙΔ* 2009, σ. 617, Παπαχρίστου, Αθανάσιος, Παρατήρηση στην ΠΠρΡόδου 114/2009, *ΧρΙΔ*, 2009, σ. 620, υπαγγελίδου-Τσικρικά, Φούλη, Παρατήρηση στην ΠΠρΡόδου 115/2009, *ΕΠολΔ* 2010, σ.100

Εντέλει στις 16/3/2015 συζητήθηκε στο Α1 Πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου η αναίρεση που έχει ασκήσει το ομόφυλο ζευγάρι γυναικών κατά της απόφασης 83/2011 του Εφετείου Δωδεκανήσου. Η εισήγηση πρότεινε να μην ανααιρεθεί η εφετειακή απόφαση με το επιχείρημα ότι ο ελληνικός αστικός κώδικας αντιλαμβάνεται τον γάμο μόνο μεταξύ ετερόφυλων ζευγαριών όπως και η ΕΣΔΑ στο άρθρο 12 που διακρίνει τα δύο φύλα και όπως το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΑΠΑ) στο άρθρο 23 παρ. 2. Από την άλλη, ναι μεν η ευρωπαϊκή νομολογία εντάσσει στην έννοια της οικογένειας και τα ομόφυλα ζεύγη, δεν έχει όμως αποφανθεί για το ποιο θεσμικό σχήμα πρέπει αυτή να λαμβάνει του γάμου ή του συμφώνου συμβίωσης. Κατέληξε δε στο ότι: «υπό το παρ' ημίν κρατούν νομικό καθεστώς, δεν νοείται πολιτικός γάμος μεταξύ ομοφύλων, είναι δε γνωστή η επιστημονική συζήτηση που αναπτύσσεται στην ελληνική νομική κοινότητα και κοινωνία γενικότερα για την ανάγκη νομοθετικής ρύθμισης. Άλλωστε όπου θεσπίστηκε ο γάμος ομόφυλων ζευγαριών έγινε με ρητή νομοθετική ρύθμιση». Επομένως ο δικαστής υποδεικνύει τον νομοθέτη ως τον αρμόδιο σε τελική ανάλυση για την επίλυση του ζητήματος.

Το γεγονός ότι τμήμα του ομοφυλοφιλικού κινήματος διεκδικεί την νομική αλλαγή είναι σε κάθε περίπτωση σημαντικό, υπό την οπτική της κοινωνιολογίας του δικαίου, τόσο του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού. Με την διεκδίκηση του γάμου και το ελληνικό ομοφυλοφιλικό κίνημα πέρασε το όριο πέραν του οποίου η ομοφυλοφιλία μετατρέπεται από σεξουαλική παρέκκλιση σε κοινωνική, μειονοτική κατηγορία. Οι ομόφυλες σχέσεις ερωτικής οικειότητας και συντροφικότητας δεν διαφέρουν σε τίποτα άλλο από τις ετερόφυλες παρά μόνον ως προς το όμοιο ή διαφορετικό φύλο των συντρόφων¹⁰⁰. Αφού μπορούν να συμπεριληφθούν στο ίδιο νομικό καθεστώς νομιμοποιούνται κοινωνικά υπό την προϋπόθεση ότι ο Έλληνας νομοθέτης αποφασίζει κυριαρχικά για το αξιοβίωτο του συντροφικού βίου των ομόφυλων ζευγαριών¹⁰¹. Διεθνώς η διεκδίκηση ερμηνεύεται ως έκκληση να διευρυνθεί η ιδιότητα του πολίτη με την οικουμενικότητα που αυτή ενέχει¹⁰². Σύμφωνα με αυτήν την άποψη¹⁰³ το παγκοσμιοποιημένο, πολιτισμικό πρότυπο της ρομαντικής σχέσης φαίνεται να εξακολουθεί να

¹⁰⁰ Santos όπ.π. σ. 87.

¹⁰¹ Αθανασίου, Αθηνά, Υπολείμματα της «ιδιότητας του πολίτη»: φύλο, σεξουαλικότητα, έθνος και άλλες εξαιρέσεις με σημασία, σε: Γεράσιμος Κουζέλης / Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Ιδιότητα του Πολίτη. Πολιτικός λόγος, ιστορία και κανόνες σε συγκριτικές προοπτικές*, Αθήνα, Πατάκης, 2012, σ. 242-259, ιδίως σ. 244

¹⁰² Kantsa, Venetia, The price of marriage: Same-sex sexualities and citizenship in Greece, *Sexualities*, 2014 (α), vol. 17 (7) p. 818-836.

¹⁰³ Plummer (2003) όπ. π. και Weeks, Jeffrey, Live and let love? Reflections on the unfinished sexual revolution of our times, in: Edward, R. & Glover, J., *Risk and Citizenship*, Routledge, London, 2001, σ. 49-62

εμπνέει παρά τις παράπλευρες, αιματηρές απώλειες, μια ποικιλία εκδοχών του ζευγαριού σε αναζήτηση νέας ισορροπίας μεταξύ αυτονομίας και αλληλεγγύης. Σε ατομικό επίπεδο οι πολίτες διεκδικούν διαφορετικές επιλογές να οργανώσουν την ιδιωτική τους ζωή, διεκδικώντας τον σεβασμό θεμελιωδών δικαιωμάτων τους. Διεκδικούν δηλαδή να γίνουν πλήρη υποκείμενα δικαίου στις συντροφικές τους σχέσεις αφού δεν θα ετεροπροσδιορίζονται πλέον σε σχέση με τους κανόνες αυτούς¹⁰⁴. Εάν ο νομοθέτης θεσμοθετήσει τελικά την ποικιλότητα σαν δημόσιο κανονιστικό ιδεώδες της οικογενειακής ζωής τότε η δημοκρατία διευρύνεται. Η αρχή του σεβασμού της διαφορετικότητας διαπερνά την δημοκρατία και γίνεται θεμελιώδης πόρος πολιτικής δράσης¹⁰⁵. Αυτό λοιπόν που ξεκινάει στο πεδίο του δημοσίου δικαίου καταλήγει στο ιδιωτικό και αντίστροφα. Τα ομόφυλα ζευγάρια επιχειρούν να αποδομήσουν, να προκαλέσουν ρωγμές στον νομικό ορισμό της οικογένειας, να αναδείξουν την διαφορά εύρους του ορισμού της από το σύνταγμα ως προστατευόμενο έννομο αγαθό σε σχέση με τον ορισμό του γάμου από το οικογενειακό δίκαιο¹⁰⁶. Διεκδικούν επίσης να τους αναγνωριστούν ασφαλιστικά, φορολογικά και εργατικά δικαιώματα. Έτσι αποκαλύπτεται ότι ο γάμος ετερόφυλων δεν είναι το μοναδικό νομικό περιέχον της οικογενειακής σχέσης που απολαμβάνει προνομιακής μεταχείρισης από το κράτος. Εφεξής η μονιστική λογική μπορεί να αντικατασταθεί από την πλουραλιστική.

Προφανώς ο πλουραλισμός προϋποθέτει ότι έχουν επινοηθεί νέα οικογενειακά σχήματα με διαφορετικά χαρακτηριστικά από τα παραδοσιακά. Η κοινωνική έρευνα την δεκαετία '90 είχε τεκμηριώσει σε ένα βαθμό ότι υπήρχαν κάποιες διαφορές¹⁰⁷, οι οποίες ερμηνεύονται από την ιστορία της ομοφυλοφιλίας στις δυτικές χώρες από τον 19^ο αιώνα¹⁰⁸. Επίσης είχαν παρατηρηθεί και ομοιότητες όσον αφορά την έμφυλη κατανομή ρόλων¹⁰⁹. Το ομόφυλα σχήματα συντροφικότητας δικτυώνονται και με φίλους, άρα δεν δίνουν προτεραιότητα στον ερωτικό ή συγγενικό δεσμό. Συμπεριλαμβάνουν και μη μονογαμικά σχήματα καθώς και μοναχικά άτομα. Με αυτήν την έννοια αμφισβητούν έμπρακτα την έμφυλη διαφοροποίηση των ρόλων και την ενδοστρεφή εξουσιαστική οικογένεια,

¹⁰⁴ Santos όπ.π. σ.84-87. Για αυτό το πορτογαλικό κίνημα π.χ. επέμεινε να αναγνωριστούν τα ομόφυλα ζευγάρια ως μορφή οικογένειας και όχι αλληλέγγυας οικονομικής μονάδας.

¹⁰⁵ *ibid* σ.186

¹⁰⁶ *ibid* όπ. π. σ. 83.

¹⁰⁷ Weston όπ. π. και Weeks, Jeffrey, Heaphy, Brian & Donovan, Catherine, *Families of choice: autonomy and mutuality in non- heterosexual relationships*, in: Susan McRae (ed), *Changing Britain, Families and households in the 1990's*, Oxford Univeristy Press, 1999, p. 297-316.

¹⁰⁸ D'Emilio, John, *Sexual Politics, Sexual Communities: the making of a Homosexual Minority in the United States 1940-1970*, Chicago, University of Chicago Press, 1983.

¹⁰⁹ Carrington, Christopher , *No Place Like Home: Relationships and Family Life Among Lesbians and Gay Men*, Chicago, University of Chicago Press 1999.

την αντίληψη περί ιδιοκτησίας μεταξύ συζύγων και γονέων-παιδιών, δηλαδή τον πυρήνα της φεμινιστικής κριτικής του γαμήλιου θεσμού¹¹⁰. Από την στιγμή όμως που το ίδιο το κίνημα διεκδικεί από το Κράτος να εντάξει τις σχέσεις ομόφυλης συντροφικότητας στους θεσμούς του, ζητά νομιμοποίηση από αυτό. Έτσι όμως αναιρεί την διαφορετική αντίληψη και εμπειρία συντροφικότητας και συγγένειας στα ομόφυλα ζευγάρια¹¹¹. Άρα τείνει να αφομοιωθεί στο κυρίαρχο μοντέλο της ετεροκανονικότητας που καταπίεζε τους ομοφυλόφιλους και μάλιστα να αποκλείει εκείνους που αρνούνται να ενταχθούν σε αυτό ¹¹². Η επικέντρωση στην γαμήλια διεκδίκηση διέσπασε και αποσυμπίεσε το κίνημα¹¹³. Επίσης προκάλεσε έντονη κριτική στο διεπιστημονικό πεδίο της θεωρίας για το φύλο και την σεξουαλικότητα ιδίως μεταξύ των ακαδημαϊκών που υιοθετούν μια «queer» ¹¹⁴ οπτική. Στο μεν πεδίο της πολιτικής ακτιβιστές ΛΟΑΤ¹¹⁵ διεκδικούν να συνεχίσουν να ονομάζονται «queer» υιοθετώντας τον όρο σαν στρατηγική αντίστασης που συνενώνει σε μια άλλη βάση από αυτήν της ουσιοκρατικής ταυτότητας. Να χαρακτηρίζονται δηλαδή «αλλόκοτοι» όχι πια χλευαστικά αλλά επειδή επιμένουν να διεκδικούν την απελευθέρωση από τον εγκλεισμό τους στα όρια οντολογικών έμφυλων και σεξουαλικών κατηγοριών που δεν συμμερίζονται ¹¹⁶. Από την στιγμή που η ομοφυλοφιλία δεν γίνεται αντιληπτή σαν μια ταυτότητα μπορεί να ενσωματώσει κάθε τι το διαφορετικό από το κυρίαρχο συμπεριλαμβανομένων και των ετεροφυλόφιλων που αμφισβητούν τα κυρίαρχα στερεότυπα ¹¹⁷. Αυτή η οπτική διευκολύνει να συνάψουν ευρύτερες πολιτικές συμμαχίες ανεξάρτητα από το φύλο, το δικό τους και

¹¹⁰ Ferguson, Ann, An American and feminist dilemma, *Hypatia*, 2007, 22(1), σ.39-57

¹¹¹ Butler, Judith, Is kinship always already heterosexual?, σε: W. Brown/ J. Halley (eds), *Left Legalism / Left Critique*, Durham, Duke University Press, 2002, σ. 229-258.

¹¹² Warner, Michael, *The Trouble with normal: Sex, Politics and the Ethics of Queer Life*, Cambridge, Harvard University Press, 1999.

¹¹³ Hopkins, Jason/ Sorensen, Anna and Taylo, Verta Same-Sex Couples, Families, and Marriage: Embracing and Resisting Heteronormativity, *Sociological Compass*, 2013, Volume 7, Issue 2, p. 97-110

¹¹⁴ Ο όρος χρησιμοποιείται σε διακριτές αλλά συνδεδεμένες σφαίρες την ακαδημαϊκή, την πολιτική και την πολιτισμική. Υποδηλώνει μια πολιτική θεωρία και πράξη που αποδομεί την έμφυλη και σεξουαλική δυαδικότητα, συμπαρασύροντας και το ηγεμονικό σύστημα της ετεροκανονικότητας που θεμελιώνεται σε αυτές, Αθανασίου (2006α) όπ. π. σ.95 και 123. Ενώ οι όροι «lesbian/gay» δίνουν υπόσταση σε κάποια παγιωμένη ταυτότητα, ο όρος «queer» σηματοδοτεί την υπέρβαση της διπολικής κατηγοριοποίησης των φύλων και του αντικειμένου των ερωτικών επιθυμιών. Γιαννακόπουλος (2001) όπ. π. σ. 168.

¹¹⁵ Π.χ. η οργάνωση «Queer Nation» ένα κίνημα άμεσης δράσης, που τον Μάρτιο 1990 στη Νέα Υόρκη διεκδίκησε την ορατότητα με προκλητικές και ριζοσπαστικές μεθόδους τον λεγόμενο «in your face» ακτιβισμό, Καλοβυρνάς, Λύο, *Αφιέρωμα: Γλώσσα & ομοφυλοφιλία*, 2012, 33, <http://www.10percent.gr/periodiko/teyχος33/3068-2012-12-20-09-44-02.html>

¹¹⁶ Αθανασίου, Αθηνά, Εισαγωγή. Υλοποιώντας το έμφυλο σώμα: Η πολιτική υπόσχεση της επιτελεστικότητας, σε: Judith Butler, *Σώματα με σημασία: Οριοθετήσεις του φύλου στο λόγο*, Αθήνα, Εκκρεμές, 2008 {1993}, σ. 7-30, ιδίως σ. 21

¹¹⁷ Γιαννακόπουλος (2001) όπ. π. σ. 168.

εκείνων που προτιμούν ερωτικά. Στο δε ακαδημαϊκό πεδίο η queer οπτική προέκυψε από την σύγκλιση θεωρίας φύλου, πολιτισμικής κριτικής και μεταδομισμού όπου η έμφυλη και η σεξουαλική ταυτότητα δεν εννοείται ως ουσία που ομογενοποιεί όσους την μοιράζονται και άρα μπορούν να συναιρεθούν σε σταθερά υποκείμενα συλλογικής δράσης¹¹⁸. Επειδή οι διαφορές με όρους φύλου, τάξης, φυλής και εθνότητας δεν εξαλείφονται καθιστούν προβληματική την κατηγοριοποίηση των υποκειμένων σε άνδρες/γυναίκες και ετεροφυλόφιλους/ομοφυλόφιλους. Αντίθετα η έμφαση πρέπει να δοθεί στην διαδικασία της εμφυλοποίησης, ένα φάσμα που περιλαμβάνει πολλαπλές αρρενωπότητες και θηλυκότητες¹¹⁹.

Επομένως αντί για την διεκδίκηση με όρους αναγνώρισης μιας κατοπτρικής και φυσικοποιημένης, μειονοτικής ταυτότητας, το επείγον πολιτικό διακύβευμα για την queer θεωρία και πράξη είναι η αμφισβήτηση των λέξεων, αναπαραστάσεων και διαδικασιών που σφυρηλατεί εκ νέου όρια και στερεότυπα αναφορικά με την ομοερωτική, και όχι μόνον ερωτική συμπεριφορά. Οι έμφυλες και σεξουαλικές κατηγοριοποιήσεις που υποκειμενικοποιούν τους φορείς δράσης απορρέουν από υλικές και πολιτισμικές παραγωγικές σχέσεις. Λειτουργούν ως συστήματα καταπίεσης, πειθάρχησης και εκμετάλλευσης αλλά και αποτελούν πεδία αμφισβήτησης και αγωνιστικής πρακτικής. Με αυτήν την έννοια η διεκδίκηση της απο-ταυτικοποίησης αποτελεί ένα αντικομοφορμιστικό¹²⁰ και αντιεξουσιαστικό αίτημα. Η queer οπτική και στο πεδίο της ιστορίας και πολιτικής ανθρωπολογίας της σεξουαλικότητας, αναδεικνύει πως εμποδώνονται τα έμφυλα και σεξουαλικά στερεότυπα ενταγμένα σε ευρύτερα οικονομικά και πολιτικά προτάγματα¹²¹. Οι μη ετεροκανονικές σεξουαλικές πρακτικές που διαχύθηκαν στον απόηχο των διεκδικήσεων για σεξουαλική απελευθέρωση και των κατακτήσεων της δεκαετίας '60 ανασηματοδοτήθηκαν στο πνεύμα της παγκοσμιοποιημένης εμπορευματοποίησης της σεξουαλικότητας την δεκαετία '90¹²². Στις Η.Π.Α. ιδίως η ομοκανονικότητα, μια εξίσου άνωθεν

¹¹⁸ Αθανασίου (2006α) όπ. π. σ. 91 και 96 επ. Το φύλο δεν απορρέει από την βιολογία αλλά είναι μια κανονιστική μυθοπλασία που παράγεται συνεχώς μέσα από επαναλαμβανόμενες επιτελέσεις του ρυθμιστικού ιδεώδους αλλά ακριβώς για αυτό, παραμένει ανοιχτό, αντικείμενο πολιτικής διαπραγμάτευσης και αντιδικίας, Αθανασίου, Αθήνα, *Gender trouble: Η φεμινιστική θεωρία και πολιτική μετά την αποδόμηση της ταυτότητας*, Σύγχρονα Θέματα, 2006(β), Ιούλιος-Σεπτέμβριος, σ. 62-71.

¹¹⁹ Αποστολίδου, Άννα, *Queer: Στα ίχνη της πολιτισμικής διαδρομής ενός «αλλόκοτου» όρου*, σε: Κώστας Κανάκης (επιμ.), *Γλώσσα και σεξουαλικότητα. Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Εκδ. 21^{ος} αιώνας, Αθήνα, 2011, σ. 135-160, σ. 153-154.

¹²⁰ Κανάκης, Εισαγωγή: πόθεν γλώσσα και σεξουαλικότητα; σε: *Γλώσσα και σεξουαλικότητα. Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις* όπ.π. σ. 13-46, σ. 21

¹²¹ Γιαννακόπουλος (2006) όπ. π. σ. 74επ. και Αποστολίδου (2011) όπ. π. σ. 143.

¹²² Evans, David, *Sexual Citizenship: The Material Construction of Sexualities*, London, Routledge, 1993 και Bell, David & Binnie, Jon *The Sexual Citizen: Queer Politics and Beyond*, Cambridge, Polity, 2000.

επιβεβλημένη έμφυλη και σεξουαλική τάξη¹²³, ήταν μια πολιτική που στο νεοφιλελεύθερο πλαίσιο της δεκαετίας '90, αποπολιτικοποίησε την διεκδικητική δυναμική του ομοφυλόφιλου κινήματος και ιδιωτικοποίησε την κουλτούρα του, δίνοντας έμφαση στην οικιακότητα και την κατανάλωση¹²⁴. Την εμβάπτισε έτσι στην κυρίαρχη ετεροφυλόφιλη κουλτούρα που εσωκλείει την σεξουαλικότητα στον ιδιωτικό χώρο συγκαλύπτοντας την δημόσια διάσταση της¹²⁵. Αντίθετα δημοσιοποίησε θέματα που θεωρούνταν ιδιωτικά όπως η έκτρωση ή η πορνογραφία. Στο νεοφιλελεύθερο παράδειγμα η ιδιοποίηση ταυτότητας ευνοείται περισσότερο διότι εκκινεί από το άτομο και αναπαριστά την ομοφυλόφιλη ερωτική επιθυμία και εμπειρία ως οικουμενική¹²⁶. Η λογοθετική κατασκευή μιας φαντασιακής ταυτότητας ομογενοποιεί τα υποκείμενα. Η συγκρότηση συλλογικών υποκειμένων σε αυτή την βάση διευκολύνει την νομιμοποίηση του πολιτικού αιτήματος της σεξουαλικής χειραφέτησης. Ναι μεν διευκολύνεται η διεκδίκηση με όρους οικουμενικών, ατομικών δικαιωμάτων αλλά αποθαρρύνεται η συλλογική αγωνιστική πράξη και η ατομική διαφοροποίηση. Η δυσκολία του δικαίου να λειτουργήσει χωρίς αυστηρά οριοθετημένες κατηγορίες όπως το φύλο αναδεικνύεται στην αντιμετώπιση των διεμφυλικών και των αμφίφυλων¹²⁷.

Το επίδικο όμως ζήτημα παραμένει πολιτικό. Ακριβώς επειδή η σεξουαλικότητα έχει πολιτική διάσταση, το τι ορίζεται ως κανονικό και τι όχι κατέστη πεδίο σφοδρής πολιτικής διαμάχης που υπερβαίνει την νομοθετική μεταρρύθμιση. Συνδέεται δε άρρηκτα με την έμφυλη, ιεραρχική κατηγοριοποίηση που νομιμοποιεί μια σχέση κυριαρχίας με αποτέλεσμα αρχικά τον τυπικό και στην συνέχεια τον άτυπο αποκλεισμό από την πλήρη πολιτειότητα. Άρα το επίδικο αντικείμενο είναι εάν αναγνωρίζεται σε όλους να συμμετέχουν στον κοινωνικό ορισμό της σεξουαλικότητας και στην νομική ρύθμιση της ή εάν κάποιοι εξ ορισμού αποκλείονται οπότε δεν αυτοπροσδιορίζονται στις ερωτικές σχέσεις τους παρά το ότι είναι πολίτες. Υπό την οπτική μιας πολιτικής κοινωνιολογίας

¹²³ Κανάκης (2011) ό.π.

¹²⁴ Duggan, Lisa, The new homonormativity: The sexual politics of neoliberalism, in: R. Castronovo and D. Nelson (eds,) *Materializing Democracy: Towards a Revitalized Cultural Politics*. Durham, NC: Duke University Press, σ.175–194, ιδίως σ. 179.

¹²⁵ Warner, Michael, *Fear of Queer Planet: Queer Politics and Social Theory*, Minneapolis, University of Minnesota, 1993 και Berlant, Lauren, *The Queen of America Goes to Washington City: Essays on Sex and Citizenship*, Durham, Duke University Press, 1997.

¹²⁶ Αποστολέλλη, Άννα, Αναπαραστάσιμες ορατότητες και η πολιτική της ντουλάπας, σε: Αποστολέλλη & Χαλκιά ό.π. π. *Σώμα, Φύλο, Σεξουαλικότητα. ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, σ. 197-214

¹²⁷ Monro, Surya, *Bisexuality: Identities, Politics, and Theories*, London: Palgrave Macmillan, 2015. Η πολιτική διεκδίκηση των αιτημάτων από τους αμφίφυλους είναι πιο δύσκολη διότι δεν μπορεί να γίνει με όρους ταυτότητας και ενσωμάτωσης στις ήδη υπάρχουσες νομικές κατηγορίες αφού υπερβαίνουν τα κατηγορικά δίπολα, Vauchez, Stéphanie, H. & Roman, Diane, *Ce que le genre fait au droit*, Paris, Dalloz, 2013.

του δικαίου, το ερώτημα είναι πώς λειτουργεί η επίκληση της ιδιότητας του πολίτη ή/ και των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Εντέλει το επίκληση και η κατάκτηση της σεξουαλικής ιδιότητας του πολίτη τείνει περισσότερο προς την χειραφέτηση ή την χειραγώγηση της σεξουαλικότητας;

Καταρχάς η επίκληση στη σεξουαλική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη ως βάση για την αναγνώριση των ίδιων ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων στους ομοφυλόφιλους με αυτά των ετεροφυλόφιλων αναδεικνύει τον αμφίπλευρο χαρακτήρα της. Η ιδιότητα του πολίτη μπορεί δηλαδή να χρησιμοποιηθεί είτε ως τεχνική νομιμοποίησης είτε ως μοχλός διεκδίκησης από όσους μπορούν να αρθρώσουν λόγο και να συγκροτηθούν ως δρώντα υποκείμενα¹²⁸. Η αναφορά σε μια φανταστική, συλλογική ταυτότητα ταυτόχρονα επιτρέπει την μετάβαση από το ατομικό στο συλλογικό επίπεδο αλλά νομιμοποιεί το πολιτικό και το εγκλωβίζει¹²⁹. Επιπλέον μπαίνει σε διαπραγμάτευση με την κρατική εξουσία από την οποία ότι πολιτικό κέρδος και εάν αποκομίσει θα έχει και μετρήσιμες απώλειες. Στην πραγματικότητα το υποκείμενο της διεκδίκησης είναι ρευστό. Η ατελής συναίρεση του ατομικού με το συλλογικό όμως μετατρέπει το μερικό σε οικουμενικό ακόμα μια φορά. Έτσι στο νεοφιλελεύθερο πλαίσιο προτάσσεται η ελευθερία της ατομικής επιλογής ενώ κοινωνικοί παράγοντες στις χώρες του βορρά και πολιτισμικοί σε αυτές του νότου την περιορίζουν καθοριστικά¹³⁰. Έτσι διευκολύνεται η αφομοίωση στο ετεροκανονικό πρότυπο ενώ ίσως η επίκληση του δικαιώματος στην προσωπικότητα να εξυπηρετούσε καλύτερα από ότι η αναφορά στην πολιτειότητα¹³¹. Σύμφωνα πάντως με την μεταδομιστική αντίληψη η συλλογική ταύτιση μπορεί να κινητοποιήσει πολιτικούς αγώνες και ο οικουμενισμός της ιδιότητας του πολίτη να συνθέτει και όχι να συγκαλύπτει τις επιμέρους διαφορές¹³². Αυτή η αντίληψη αποκεντρώνει το αγωνιστικό πεδίο καθώς το επίδικο αντικείμενο δεν είναι πλέον η αναγνώριση μιας ταυτότητας από την κρατική εξουσία, δεν είναι τόσο ένα καταληκτικό προϊόν ενός κοινωνικού αγώνα αλλά μια αέναα

¹²⁸ Αθανασίου (2012) όπ. π. σ. 244 Για το πως έχει νομιμοποιηθεί ο αποκλεισμός στο όνομα της φυλής και του φύλου παρά την πολιτική ισότητα βλ Losurdo, D., *Liberalism. A counter history*, Verso, London N.York, 2011 και Σαμίου, Δημήτρη, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952). Ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*, Αθήνα, Π.Ν. Σάκκουλας, 2013.

¹²⁹ Brown, Wendy & Halley. Janet Introduction, in Wendy Brown Janet Halley (eds), *Left Legalism / Left Critique*. Durham and London, Duke University Press, 2003, p,1-37, ιδίως σ.19.

¹³⁰ Richardson, D. *Neoliberalism, Activism and Citizenship*, in D. Paternotte and M. Tremblay (eds) *The Ashgate Research Companion to Lesbian and Gay Activism*. Farnham: Ashgate, 2015 β, p. 259-271 και Brown, Wendy, *Regulating Aversion: Tolerance in the Age of Identity and Empire*, Princeton, NJ, Princeton Uni Press, 2006.

¹³¹ Gossman, Brenda, *Sexual Citizens: The legal and Cultural Regulation of Sex and Belonging*, Stanford, Stanford University Press, 2007.

¹³² Mouffe, Chantal, *The return of the political*, London, Verso, 2005², Chap5, p.74-87.

ανοικτή διαδικασία¹³³. Η δοκιμασία της πολιτικής και νομικής τάξης δεν κλείνεται ούτε κλείνει με την ταυτότητα αλλά παραμένει ανοικτή στην έκκληση ή στο αίτημα αυτού που πάντα αποκλείεται και ζητά να συμπεριληφθεί στην κοινωνία των πολιτών¹³⁴. Με αυτήν την έννοια η τωρινή διεκδίκηση και κατάκτηση με όρους δικαιωμάτων και συμπερίληψης με στόχο την αφομοίωση στις ισχύουσες νομικές, κατηγορίες δεν αποκλείει εξ ορισμού την ευρύτερη πολιτική αμφισβήτηση στο μέλλον! Σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί κανείς παρά να αναγνωρίσει την σημερινή ενεργοποίηση της γλώσσας των δικαιωμάτων με την πολιτική επιθυμία να χρησιμοποιηθούν ως πολιτικά εργαλεία για να επιφέρουν μετασχηματιστικό αποτέλεσμα¹³⁵.

Η σύνδεση πολιτειότητας και ανθρώπινων δικαιωμάτων με άξονα την σεξουαλικότητα από ομάδες πίεσης και ακτιβιστές παρατηρείται σε παγκόσμιο επίπεδο από την δεκαετία '90. Φαίνεται ότι η παγκόσμια διάχυση του λόγου περί μιας οικουμενικής ομοφυλόφιλης σεξουαλικής ταυτότητας συνάδει με την μαχητική προώθηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων¹³⁶. Έτσι εμπλέκεται σε μια ευρύτερη νομικο-πολιτική διαδικασία διάχυσης νομικής τεχνογνωσίας από το κέντρο στην περιφέρεια και από τους θεσμούς διεθνούς και ευρωπαϊκού δικαίου προς τα εθνικά κράτη. Στο πλαίσιο αυτό τα ανθρώπινα δικαιώματα χρησιμοποιούνται από πάνω προς τα κάτω και ως κριτήριο πολιτικής ανάπτυξης και πολιτισμικής προόδου που χωρίζει και διαβαθμίζει χώρες σε πολιτισμένες και βάρβαρες¹³⁷. Στις περιπτώσεις εκείνες που η εμπέδωση των ανθρώπινων δικαιωμάτων δεν είναι αποτέλεσμα κάτωθεν κοινωνικής απελευθέρωσης προκύπτει ζήτημα άνωθεν και έξωθεν επιβολής. Τίθεται δηλαδή επιπλέον ζήτημα σύγκρουσης μιας κοσμοπολίτικης και μιας κοινοτικής αντίληψης για την ιδιότητα του πολίτη, με ποια κριτήρια καθορίζεται το ποιοι συμπεριλαμβάνονται και ποιοι αποκλείονται στην Πολιτεία, ανάλογα με την μορφή και τον βαθμό διάδρασης του παγκόσμιου με το τοπικό¹³⁸. Ειδικότερα στις ευρωπαϊκές χώρες οι χάρτες του Ουράνιου τόξου χωρίζουν την Δύση από την Ανατολή

¹³³ Robson, Ruthann & Kessler, Tany, Unsettling sexual citizenship, *McGill Law Review*, 2008, 53, p. 535-571.

¹³⁴ Αθανασίου (2012) όπ.π. σ. 243 και σ. 257. Ο πολιτικός ριζοσπαστισμός επομένως προϋποθέτει την πολιτική εγρήγορση στην βία που ενυπάρχει στην διαδικασία της έμφυλης και σεξουαλικής υποκειμενικοποίησης

¹³⁵ Stychin, Carl, Same sex Sexualities and the Globalization of Human Rights Discourse, *McGill Law Journal*, 2004, 49, p. 951-967.

¹³⁶ Ibid

¹³⁷ Fitzpatrick, Peter, *Modernism and the Grounds of Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, p. 188 και Boyle, Elisabeth & Meyer, John, Modern Law as Secularized and Global Model: Implications for the Sociology of Law, in : *Global Prescriptions. The production, exportation and importation of a new legal Orthodoxy*, Yves Dezalay & Bryan, Garth, Anne Arbor, University of Michigan Press, 2002, p. 65-95.

¹³⁸ Stychin, Carl, A Stranger to its Laws: Sovereign Bodies, Global Sexualities and Transnational Citizens, *Journal of Law and Society*, vol. 27, 4, Dec 2000, p. 601-625.

και τον Βορρά από το Νότο με βάση την αναγνώριση δικαιωμάτων και την συμπερίληψη των ομοφυλόφιλων πολιτών. Στις ευρωπαϊκές χώρες έχει δημιουργηθεί μια τρικέφαλη έννομη τάξη που παράγεται μέσα από την πολύπλοκη σχέση αλληλεπίδρασης διεθνούς, ενωσιακής και εθνικών εννόμων τάξεων¹³⁹. Το Συμβούλιο της Ευρώπης με την πολιτική του και το ΕΔΑΔ με την νομολογία που προκάλεσαν ακτιβιστές από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, συνέβαλλαν καθοριστικά στην νομική κατασκευή μιας ευρωπαϊκής σεξουαλικής ιδιότητας του πολίτη¹⁴⁰. Αφενός η πιο ανοικτή, ευρωπαϊκή εκδοχή διαφέρει από την αμερικανική εξαιτίας του διαφορετικού ρόλου της θρησκείας, της ισχυρότερης προνοιακής πολιτικής για την οικογένεια, της πιο ανεκτικής σεξουαλικής ηθικής και της παλαιότερης αποποινικοποίησης της ανδρικής ομοφυλοφιλίας¹⁴¹. Αφετέρου η παραπάνω τριγωνική δυναμική δικτύωσε τα υπερεθνικά όργανα με τους ακτιβιστές, άσκησε σταθερή πίεση προς τα εθνικά κράτη με αποτέλεσμα την νομική κατασκευή μιας μετα-εθνικής, σεξουαλικής ιδιότητας του πολίτη σε μια ακόμα κλίμακα πέραν της εθνικής. Η λεγόμενη “pink agenda” αποτελεί ένα ακόμα διακριτικό στοιχείο και μείζον διακύβευμα του ευρωπαϊκού, νομικού πολιτισμού και της κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας ¹⁴² . Τα δίπολα αποδοχή/απόρριψη και συμπερίληψη/αποκλεισμός του σεξουαλικά και εθνοτικά Άλλου είναι στον πυρήνα μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας που συνθέτει ή απορρίπτει την διαφορά, χωρίς να αποκλείεται και η αντιφατική στάση απέναντι στην μια ή άλλη μορφή διαφοράς. Εύλογα επομένως αποτελεί μια πολιτική στρατηγική για την πολιτισμική ενοποίηση. Η άνωθεν/κάτωθεν και έσωθεν/έξωθεν διάδραση είναι πολύπλοκη. Θα ήταν πολύ απλουστευτικό να καταλήξει κανείς ότι οι διεκδικήσεις των ευάλωτων, σεξουαλικά διαφορετικών είτε εργαλειοποιήθηκαν για να ομογενοποιήσουν διαπερνώντας τα εθνικά σύνορα είτε δεν συνέβαλλαν ακούσια ή εκούσια, στο να αποκτήσουν κάποιες χώρες ένα ακόμα ηθικό πλεονέκτημα απέναντι στους λιγότερο ανεπτυγμένους γείτονες τους εντός Ευρώπης. Σε κάθε περίπτωση πρέπει κανείς να διερευνά πως λειτούργησε η τριγωνική δυναμική σε κάθε εθνικό πλαίσιο, όπου εντίθεται η διεκδίκηση τόσο της αφομοίωσης όσο και της αμφισβήτησης¹⁴³.

Προφανώς το συμπέρασμα ισχύει και για το ελληνικό ομοφυλοφιλικό κίνημα και τις διεκδικήσεις του. Πέρα από την πολιτογράφηση αγγλικών

¹³⁹ Ρεθυμιωτάκη (2012) όπ. π. σ. 264 επ.

¹⁴⁰ Ammaturo, Francesca Romana, *European Sexual Citizenship. Human Rights, Bodies and Identities*, London, Palgrave, Macmillan, 2017.

¹⁴¹ Ibid p. 14 επ

¹⁴² Ibid p. 49 επ. Ιδίως σ. 64 και Ayoub, P.M. & Patternote, D., *Building Europe: The International Lesbian and Gay Association (ILGA) and LGBT Activism in Central and Eastern Europe, Perspectives on Europe*, 2012, 42,1, p. 50-56.

¹⁴³ Stychin (2004) όπ. π. και Ammaturo όπ. π. σ. 103 επ.

όρων¹⁴⁴ η ελληνική ανθρωπολογική και πολιτική θεωρία επισημαίνει ότι για ερμηνευτούν οι γαμήλιες διεκδικήσεις δεν αρκεί να μεταφερθούν αυτούσια τα επιχειρήματα της κριτικής συζήτησης αλλά πρέπει να ενταχθούν στα ελληνικά, πολιτισμικά συμφραζόμενα, σε συνδυασμό με την υπέρβαση του πολωτικού δίπολου αφομοίωσης/αμφισβήτησης ¹⁴⁵. Καταρχάς και στο ελληνικό ομοφυλοφιλικό κίνημα συνυπάρχουν και προβάλλουν περισσότερες τάσεις. Σε αυτό εμπλέκονται εμβληματικές προσωπικότητες με προσβάσεις στους θεσμούς, με υποστήριξη από την εκσυγχρονιστική ελίτ που λειτουργούν σαν ομάδα πίεσης (lobby) για την προάσπιση συμφερόντων ¹⁴⁶. Υπάρχουν και συλλογικότητες που συντονίζονται με τα παγκοσμιο-τοπικά μέσα και μεταγράφουν συμβολικά στον ελληνικό πολιτισμικό κώδικα διεκδικήσεις με όρους δικαιωμάτων και συμπερίληψης. Αυτά τα τμήματα στρατεύτηκαν σε ένα κοινωνικό αγώνα κατά των διακρίσεων, διεκδίκησαν ακτιβιστικά την δυνατότητα ομόφυλων ζευγαριών να παντρεύονται ως μέγιστο και ως ελάχιστο, να συνάπτουν σύμφωνο συμβίωσης. Υπάρχουν όμως και κάποιες κοινωνικές συσπειρώσεις που θέτουν ένα ευρύτερο πολιτικό διακύβευμα, να αμφισβητηθούν οι λέξεις και οι αναπαραστάσεις που περιχαράκωνουν την ομοερωτική συμπεριφορά ¹⁴⁷. Επίσης λειτουργούν και στοχαστικές κοινότητες που χρησιμοποιούν ποικίλα κειμενικά τεκμήρια, ιστολόγια, περιοδικά και zines που αδιαφορούν ή απορρίπτουν απορρίπτουν την θεσμική αφομοίωση¹⁴⁸. Η ύπαρξη πολλαπλών τάσεων και στο ελληνικό κίνημα μπορεί να ερμηνευθεί και ως σημάδι ωριμότητας και δυναμισμού του εάν κανείς αποδέχεται ότι οι δύο τάσεις αφομοίωσης και ριζοσπαστικοποίησης λειτουργούν συμπληρωματικά¹⁴⁹. Εάν θεωρηθεί δε ότι η ανατροπή δεν μπορεί να έρθει από την μια μέρα στην άλλη, το γεγονός ότι οι κυριαρχούμενοι αποκτούν πρόσβαση στους θεσμούς είναι θετικό ¹⁵⁰. Υπό αυτήν την οπτική ένα τμήμα του ελληνικού ομοφυλοφιλικού κινήματος υιοθέτησε μια ρεαλιστική πολιτική και είχε σημαντικές κατακτήσεις. Έθεσε ως όραμα μια καλύτερη κατάσταση για τους ομοφυλόφιλους, αυτή που ήδη ισχύει σε ένα κοντινό «αλλού», σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη-μέλη της Ε.Ε. όπως η Ελλάδα¹⁵¹. Συντάχθηκαν υπέρ

¹⁴⁴ Κανάκης, Κώστας Προλεγόμενα σε Αποστολίδου (2011) όπ. π. σ. 135 και Αποστολίδου (2011) όπ.π.

¹⁴⁵ Παπαταξιάρχης (2006) όπ. π., Καντσά (2014) όπ. π. και Γιαννακόπουλος (2001) όπ.

¹⁴⁶ Riedel (2005) όπ.π. σ. 193.

¹⁴⁷ Αποστολίδου (2011) όπ. π. σ. 154-155.

¹⁴⁸ Ibid και Αποστολέλλη, Άννα & Χαλκιά, Αλεξάνδρα, Εισαγωγή σε: Σώμα, Φύλο, Σεξουαλικότητα, ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα, όπ. π. σ. 13-28

¹⁴⁹ Santos όπ. π. σ. 154

¹⁵⁰ Όταν πλέον τα κοινωνικά κινήματα π.χ. το οικολογικό και το φεμινιστικό αποκρυσταλλώνονται, παρατηρείται η συνύπαρξη ισχυρών ομάδων που πιέζουν τις εξουσιαστικές ελίτ όπου έχουν πρόσβαση, με ασθενέστερες που συγκρούονται με την κινηματικής μορφής δράση τους, Neveu, Eric, *κοινωνιολογία των κοινωνικών κινήσεων και ιστορίες κινήσεων από τον μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2010, σ.73

¹⁵¹ Riedel (2005) όπ.π. σ. 262.

της πολύχρωμης και αλληλέγγυας εκδοχής για την φανταστική, ευρωπαϊκή κοινότητα κατά της ομοφοβίας και του ρατσισμού. Η επίκληση μιας κατηγορίας ταυτότητας που έχει επινοηθεί πολιτικά και θεμελιωθεί νομικά στο πλαίσιο της ενοποίησης των ευρωπαϊκών εννόμων τάξεων είχε προδιαγράψει την θετική έκβαση του αγώνα τους.

Η στρατηγική αυτή έχει κέρδη και ζημιές. Οι ομοφυλόφιλοι έγιναν μεν ορατοί ως τέτοιοι στην ελληνική κοινωνία αλλά υπό τον όρο ότι εντέλει και αυτοί συμμορφώνονται με το ελληνικό οικιακό μοντέλο του φύλου. Η ένταξη στο ελληνικό, υβριδοποιημένο οικογενειακό ιδεώδες παρά την αντιποίηση του εξιδανικευμένου σεξουαλικού προτύπου ήταν η απαραίτητη προϋπόθεση της κοινωνικής αναγνώρισης τους¹⁵². Στην ελληνική περίπτωση η διεκδίκηση της συμπερίληψης στους θεσμούς του οικογενειακού δικαίου στο πεδίο της ιδιωτικής ζωής έγινε σχεδόν ταυτόχρονα με την διεκδίκηση να αναγνωριστεί πλήρως η ιδιότητα του πολίτη στο πεδίο της δημόσιας. Το ένα μοιάζει να αποτελεί διαπιστευτήριο για το άλλο¹⁵³. Η διεκδίκηση εντέθηκε στην έσωθεν/κάτωθεν δυναμική αντιπαράθεση για την ευρωπαϊκή ελληνική ταυτότητα σε συνδυασμό με την άνωθεν/έξωθεν διεργασία νομικής και πολιτισμικής ενοποίησης. Η απόφαση του ΕΔΑΔ που «έριξε» τον πρώτο νόμο για το σύμφωνο συμβίωσης αποκλειστικά για ετερόφυλα ζευγάρια λειτούργησε σαν από μηχανής θεός που έλυσε έναν γόρδιο δεσμό για παλιούς και νέους παίκτες του πολιτικού συστήματος π.χ. κόμματα και ομάδες πίεσης και κινηματικής δράσης.

Σε κάθε περίπτωση οφείλουμε να σεβαστούμε το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού όσων ομοφυλόφιλων θέλουν «να αναλάβουν τον ηθικό κίνδυνο»¹⁵⁴ να εμπλακούν στα θεσμοποιημένα σχήματα συντροφικότητας. Περαιτέρω τίποτα δεν αποκλείει τον αναστοχαστικό μετασχηματισμό των θεσμών αυτών συνολικά και για τους ετερόφυλους. Τίποτα επίσης δεν προδικάζει ότι στο μέλλον δεν θα συναντηθούν οι διεκδικήσεις σεξουαλικής χειραφέτησης των «queer» ομάδων ανεξάρτητα από το φύλο και τον προσανατολισμό, να επιτευχθεί δηλαδή μια ευρύτερη συμμαχία στη βάση κάποιου κοινού σκοπού και όχι κάποιας κοινής ταυτότητας¹⁵⁵. Επίσης από την στιγμή που το δίκαιο δεν αναγνωρίζει ως αναγκαία προϋπόθεση την έμφυλη διαφορά των μελών του ζευγαριού ανοίγεται προς μια διαφορετική εκδοχή του. Μακροπρόθεσμα η κοινωνική πρακτική στο μέτρο που ο θεσμός θα γίνει αποδεκτός, ενδέχεται να επηρεάσει την διαδικασία εμφυλοποίησης. Μπορεί να επιφέρει ακόμα και τρώση του πυρήνα του ελληνικού έμφυλου μοντέλου εάν αποσυνδεθούν εντέλει οι έμφυλες ταυτότητες από «φυσικά» προσδιορισμένους αναπαραγωγικούς

¹⁵² Γιαννακόπουλος (2012) όπ. π. σ. 180-181 και Αθανασίου (2014) όπ. π. σ.460

¹⁵³ Καντσά (2014α) όπ. π. σ. 506 και (2014β) όπ. π.

¹⁵⁴ Ferguson όπ. π.

¹⁵⁵ Santos όπ. π. σ. 84.

ρόλους που επιτελούνται αποκλειστικά εντός του γαμήλιου θεσμού ¹⁵⁶. Ίσως και να αποσυνδεθεί η γυναικεία σεξουαλικότητα από την αναπαραγωγή και να αποφυσικοποιηθεί η σεξουαλικότητα μεταξύ ετερόφυλων. Ήδη η δημόσια διαπραγμάτευση για το σύμφωνο συμβίωσης, η μακροχρόνια διαδικασία ψήφισης του σε δύο πράξεις, η «έξωθεν» παρέμβαση και η νομοθετική αμφιταλάντευση μεταξύ διαφορετικών μοντέλων για την ρύθμιση της συντροφικότητας πέρα από την έμφυλη διαφορά αναδεικνύουν το βάθος και το εύρος της νομικο-πολιτικής και όχι μόνον πολιτισμικής αναταραχής σε εξέλιξη.

¹⁵⁶ Papataxiarchis (2013) όπ. π. σ. σ. 143 και Καντσά (2015) όπ. π. σ. 364 επ.